

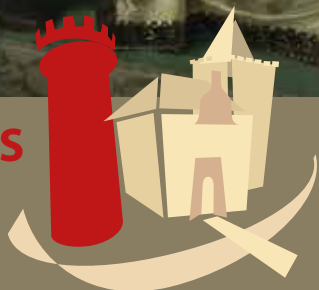
KASTEEL & BUITENPLAATS

SEPTEMBER 2015 | JAARGANG 17 | NR. 50

IN DEZE UITGAVE

NKS

KUNST OP DE BUITENPLAATS, DE BUITENPLAATS ALS KUNST |
HUIS SOESTBERGEN | TORENS IN NEDERLANDSE STEDEN

VAN DE REDACTIE

OPEN MONUMENTENDAG 2015: KUNST EN AMBACHT

Dit jaar is het natuurlijk weer Open Monumentendag op de tweede zaterdag in september. Thema in 2015 is kunst en ambacht en dat is natuurlijk bij uitstek een thema dat aansluit bij kastelen en buitenplaatsen. Enkele tientallen van deze monumenten zijn dan ook geopend op de 12de september. Ook dit nummer van *Kasteel & Buitenplaats* is deels gewijd aan het thema kunst en ambacht.

De bijdrage over het Utrechtse huis Soestbergen bijvoorbeeld, laat zien dat er nog vele historische bouwelementen in dit buitenhuis aanwezig zijn. Ondanks eeuwenlang gebruik met de daarbij horende aanpassingen, laten de historische vloeren en dakconstructies zien hoe vroeger ambachtelijk werd gebouwd. Buitenhuizen waren natuurlijk niet alleen functionele woningen, maar drukten ook de beschaving en de status van de bewoner uit. Hoe kan dat beter dan door het gebruik van dure materialen, kunstige technieken en esthetisch verantwoorde versieringen? In het eerste artikel wordt op die kant van de buitenplaats ingegaan. Niet alleen het gebouw zelf is een lust voor het oog, maar sommige buitenplaatsen zijn zelfs als musea ingericht en bedoeld. Niet op de vroeg twintigste-eeuwse wijze om het volk te verheffen door het in aanraking te brengen met hogere cultuur, maar om indruk te maken op de cognoscenti, 'de echte kenner dus', uit de eigen sociale klasse. Het verzamelen van Griekse en Romeinse oudheden, Hollandse meesters maar soms ook moderne kunst was in de achttiende en negentiende eeuw een beproefde manier om de eigen goede smaak te etaleren.

De status van een huis kan ook fysiek worden uitgedrukt. Taco Hermans laat zien dat de woontoren in Nederland niet alleen op het platteland, maar ook in de stad voorkwam. Weliswaar niet op de schaal zoals we die vinden in Italiaanse steden als San Gimignano, waar er vele tientallen bij elkaar staan, maar toch zijn in Maastricht, Den Bosch en Utrecht torens te vinden die geen echte militaire functie hadden maar toch een bepaalde uitwerking op de voorbijganger niet misten.

Nieuw in dit nummer van *Kasteel & Buitenplaats* is de column van Carla Oldenburger, een van de belangrijkste tuinhistorici van Nederland. Op Open Monumentendag zullen ook tuinen zijn opengesteld. Kijk op onze website voor een lijst van kastelen en buitenplaatsen die u op 12 september kunt bezoeken.

RECTIFICATIE NEOGOTIEK

Het hoofdartikel in het vorige nummer beschreef de invloed van de neogotiek. Er werden enkele voorbeelden genoemd van door P.J.H. Cuypers verbouwde kastelen. Tijdens de redactieronde ontstond daarover een inhoudelijke discussie, maar door het gebruik van een verkeerd bestand bleken de resultaten daarvan uiteindelijk niet te zijn meegenomen in het gepubliceerde artikel. Nieuw onderzoek laat zien dat juist bij de besproken kastelen Cuypers terughoudend was in het opleggen van zijn eigen visie en er veel meer middeleeuwse resten bewaard zijn gebleven. De voorbeelden blijken dus ongelukkig gekozen en de redactie verontschuldigt zich voor het feit dat de redactionele opmerkingen daarover uiteindelijk niet in de definitieve tekst zijn terecht gekomen.

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang, ir. Rob Gruben en drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE

Janneke van Dijk MA, dr. ir. Taco Hermans, prof. dr. Yme Kuiper, Jeroen van der Werf en drs. Carla Oldenburger

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgende nummer is 1 november 2015

OMSLAG

Zoals veel rijke Amsterdamse kooplieden legde Jan Gildemeester Jansz een kunstverzameling aan. Veel van die kunstwerken werden in de indrukwekkende huizen in de stad tentoongesteld, maar net als vele anderen bezat Gildemeester ook een buitenplaats waar hij zijn gasten eveneens in een kunstzinnige omgeving ontving. De buitenplaats van Gildemeester was het bekende buiten Frankendaal in de Wattergraafsemeer. *Adriaan de Lelie, De kunstgalerij van Jan Gildemeester Jansz, 1794-95, olieverf op doek. Collectie Rijksmuseum*

ONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede. Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

KUNST OP DE BUITENPLAATS, DE BUITENPLAATS ALS KUNST	3
HUIS SOESTBERGEN	7
COLUMN: SCHILDERIJTJES VAN BUITENPLAATS UIT DE GOUDEN EEUW:	
IN OPDRACHT OF VOOR DE MARKT?	12
KERNHEM BIJ EDE, VAN JACHTSLOT TOT KOSTSCHOOLO	15
TORENS IN NEDERLANDSE STEDEN	16
COLUMN: TE MERWE EN DE VERGLAASDE KOP	21
IN DE PRIVÉSFEER. HET BEHEER VAN HISTORISCHE KASTEEL- EN BUITENPLAATSINTERIEURS	22
COLUMN: HOVENIERKUNST EN TUINKUNST: KUNST OF AMBACHT?	25
BOEKEN	26

KUNST OP DE BUITENPLAATS, DE BUITENPLAATS ALS KUNST

> door Fred Vogelzang

Wetenschappelijk medewerker NKS

Buitenplaatsen zijn niet alleen een toevluchtsoord van rijke stedelingen in de natuur. Ze drukken ook de maatschappelijke en culturele status van de eigenaar uit. Het thema van Open Monumentendag 2015, Kunst en Ambacht, is dan ook bij uitstek van toepassing op buitenplaatsen. Niet alleen waren de gebouwen zelf een uitdrukking van esthetiek en beschaving, waarbij vele ambachtslieden werden ingeschakeld om zowel het exterieur als de afwerking van de kamers een luxe uitstraling te geven, ook de inrichting werd vaak ingegeven vanuit de behoefte, zich te omringen door schoonheid. En die schoonheid mocht gezien worden: gasten werden trots ontvangen en gestimuleerd zich te laven aan de verzamelde kunstwerken. Ook moeten we niet vergeten dat op deze huizen regelmatig kunstenaars werden ontvangen en toneel- en muziekuitvoeringen plaatsvonden.

HET VERZAMELEN VAN KUNST

Baron Carel van Heeckeren was zich begin negentiende eeuw, onder invloed van de prinsen van Oranje, voor moderne kunst gaan interesseren. Dit verzamelen paste in het opkomend nationalisme, dat teruggreep op de grote verdiensten van het vaderland in kunst en geschiedenis. Hadden rijke aristocraten al vanaf de zeventiende eeuw grote collecties van rariteiten aangelegd, in de achttiende eeuw kwam de belangstelling voor de Griekse en Romeinse oudheid sterk op. Dat werd een ware rage toen de opgravingen van Pompeï en Herculaeneum van heinde en verre toeristen trokken. Beelden, soms hele tempels werden uit het Middellandse zeegebied naar het noorden verslept. Een verwoed kunstverzamelaar van een heel andere orde was Napoleon Bonaparte, die in het oude Louvre paleis schilderijen, beelden en andere kunstzinnige objecten, meegenomen van zijn

> HET PAVILJOEN WELGELEGEN IN HAARLEM. ETS IN AQUATINT DOOR ROELOF VAN DER MEULEN, BEGIN NEGENTIENDE EEUW. COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

veroveringstochten door heel Europa en Egypte, ter meerdere eer en glorie van het vaderland tentoonstelde. Dat voorbeeld werd door de Nederlandse vorst Willem I nagevolgd. Na 1813 probeerde jonkheer Johan Steengracht van Oostcapelle veel van de uit ons land door de Fransen geroofde kunst weer terug te krijgen. Het doel was om hiermee het in het Buitenhof ingerichte Koninklijk Kabinet van Schilderijen tot het Louvre van de Lage Landen om te vormen. Onder Willem II, die ook persoonlijk een groot liefhebber van de kunsten was, werd het verzamelen groot en systematisch aangepakt. Zijn voorbeeld vond brede navolging onder hovelingen en andere edellieden in zijn omgeving.

> LEES VERDER OP PAGINA 4

Carel van Heeckeren bevond zich onder hen. Voor zijn huis Twickel, dat tot dan toe vooral was ingericht met erfstukken en portretten van voorouders, liet hij twee galerijen ontwerpen, waar zijn uitdijende kunstverzameling beter tot zijn recht zou komen.

Van Heeckeren verzamelde omdat het bij zijn stand paste. Een indrukwekkende kunstcollectie was een manier om de eigen maatschappelijke status en goede smaak te benadrukken, maar bij Van Heeckeren was er zeker ook sprake van persoonlijke belangstelling. Op zijn reizen door Europa had hij beroemde collecties en musea bezocht en onderweg kocht hij schilderijen en aquarellen. Ook ging hij over tot de aanschaf van kopieën van antieke beelden, zoals men dat toen gewoon was te doen. Hij raakte in de ban van contemporaine kunst en kocht werk van Hollandse, Vlaamse en Franse schilders, dat hij tijdens bezoeken aan veilingen en exposities had leren kennen. Niet alleen op Twickel, maar ook in zijn andere huizen zoals het stadshuis aan de Haagse Kneuterdijk werden de aangeschafte werken tentoongesteld.¹

Voor veel verzamelaars was het stadshuis het belangrijkste onderkomen voor hun kunstcollectie. Veel buitenplaatsen werden alleen in de zomer gebruikt. De eigenaar zal daar misschien een aantal kunstwerken hebben tentoongesteld of vanuit de stad hebben meegenomen. De meeste verzamelaars echter zullen hun kunst in hun woonhuis in de stad hebben bewaard. Een treffend voorbeeld is de collectie van de Amsterdamse rentenier Isaac Hodshon. Hij bezat weliswaar een buitenplaats Oud-Berkenrode, bij Haarlem, maar de inboedel daarvan bleek bij zijn dood slechts 3000 gulden waard te zijn. 'Slechts' in verhouding tot zijn kunstverzameling in zijn Amsterdamse grachtenpand: in 1854 bleek die maar liefst 80.000 gulden waard.² Alleen op die buitenplaatsen waar permanent werd gewoond, of die speciaal als museum werden ingericht, zullen de kunstcollecties werkelijk omvangrijk geweest zijn. In Delden zijn de galerijen er niet gekomen, maar Van Heeckeren was niet de enige die zijn buitenplaats als kunstmuseum inrichtte. Een beroemd voorbeeld is het Haarlemse Welgelegen.

WELGELEGEN

Het huis Welgelegen werd gebouwd door de bankier Henry Hope en is wel de Villa Borghese van Holland genoemd.³ Dat de bouwheer iemand was afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk (de Hope's waren van Schotse afkomst), is niet verwonderlijk gezien de grote belangstelling voor de klassieke Oudheid aan de overzijde van het Kanaal. In Engeland was in de zeventiende eeuw de grand tour in de mode geraakt, een vaak jarenlange reis die jonge edellieden maakten om zo niet alleen Europa te leren kennen en een netwerk van relaties op te bouwen, maar ook alle landschappen en kunstschaten van de landen waar ze door heen reisden te aanschouwen. Zo werd hun smaak ontwikkeld en hun opvoeding afgerond - en tegelijkertijd bood het de gelegenheid ver van huis hun wilde haren kwijt te raken. Niet voor niets werden de begeleiders van zulke jongelui 'bearleaders' genoemd. Het werd de gewoonte van deze toeristen om als aandenken kunstwerken mee te nemen. Soms waren dat schilderijen van de plaatsen die men had bezocht, als een soort groot uitgevallen vakantiekiekjes, soms werden ze speciaal in opdracht gemaakt. De echte liefhebbers plaatsten fikse bestellingen voor de aankoop van beelden en schilderijen en lieten die naar huis verscheppen. Daar werden ze gebruikt om hun huis in de stad en hun buitenplaats te stofferen. Een hele industrie ontstond hierom heen, met gespecialiseerde kunsthandelaren, die voor deze zeer rijke toeristen in Rome en Florence toonzalen inrichtten: vooral Italiaanse kunst was populair. Het was onvermijdelijk dat er ook veel kaf tussen het koren zat, maar veel bijzondere kunstwerken uit het mediterrane gebied vonden op deze manier hun weg naar het noorden. Een studie hierover kreeg niet voor niets de titel 'owning the past'. Want door het bezit van dit cultuurogoed straalde de eigenaar de boodschap uit dat hij tot de beschaafde klasse behoorde met een geschoolde smaak.⁴

Henry Hope was weliswaar uit de Hollandse tak afkomstig en in Boston geboren - waar zijn vader na zakelijke tegenslag naar toe was verhuisd - in veel opzichten past hij in deze Engelse traditie. Hoewel onbekend is of hij een grand tour heeft ondernomen, was hij al voor zijn veertigste actief op de

1 Aafke Brunt en Jan Haverkate, *Tussen twee tijden. Het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren 1809-1875* (Zwolle 2010).

2 Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986), p. 96-97.

3 Jan Bomans, *De Villa Borghese in het hart van Holland* (Rotterdam/Tilburg 1996).

4 Ruth Guilding, *Owning the past. Why the English collected antique sculpture 1640-1840* (New Haven/London 2014).

> DE DOCHTERS VAN LOT DOOR ORAZIO GENTILESCHI, NU IN MUSEO THYSSEN BORNEMISZA IN MADRID. DIT SCHILDERIJ MAAKTE OOI DEEL UIT VAN DE COLLECTIE VAN HOPE EN HING OP WELGELEGEN.

kunstmarkt. Hij bood in 1775 tegen de Russische Catharina de Grote op om een grote Italiaanse kunstcollectie te verkrijgen en moet voor deze hobby al behoorlijk wat geld opzij gezet hebben. Tien jaar later diende hij de plannen in om de oude hofstede Welgelegen bij Haarlem af te breken en te vervangen door een grote kunsttempel.

Dat laat zien dat hij een flinke collectie had en daarvoor een onderkomen zocht. Ook dat past in de Engelse traditie, waar de rijke bovenlaag zijn buitenhuizen rijkelijk stoffeerde met schilderijen, beeldhouwwerk en kunstnijverheid. Hope ontwierp Welgelegen om zijn kunstcollectie heen. In het oog sprong een grote zaal in het midden, die zijn uitgebreide verzameling schilderijen moest gaan huisvesten. Dat heiligdom werd door bezoekers niet zo maar betreden. Er was een soort route ontworpen, waarvan de schilderijenzaal de climax vormde. Na het betreden van Welgelegen, waarbij de gast eerst de indrukwekkende halfronde buitentrapp diende te belopen, kwam men aan de tuinzijde binnen. Een witmarmeren trap versierd met prachtig hout-

> HET OORLOGSSCHIP BRIELLE OP DE MAAS BIJ ROTTERDAM. OLIEVERF OP DOEK DOOR LUDOLF BAKHUYZEN, 1689. DIT SCHILDERIJ, OOIET EIGENDOM VAN HOPE, IS EEN POLITIEK STATEMENT. MET DE BRIELLE NAMELIJK: STAK STADHOUDER WILLEM III IN 1688 OVER NAAR ENGELAND OM DAAR TOT KONING GEKROOND TE WORDEN. OP DEZE WIJZE GAF HOPE VORM AAN ZIJN ORANJEJEGZINDHEID IN EEN PERIODE DAT DE PATRIOTTEN IN DE REPUBLIEK DE MACHT OVERNAMEN. COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM.

snijwerk leidde naar de hoofdverdieping, de 'piano nobile'. Dan volgde een soort antichambre, de blauwe kamer, die vrij eenvoudig was ingericht. Via een grote ovale zaal, die rijk gedecoreerd was, kwam men in de schilderijenzalen, die op het zuiden waren gericht en een uitzicht gaven op de Haarlemmerhout. In de plafonds waren lichtkappen aangebracht, de muren met marmer bekleed en de vloer belegd met kunstig ingelegd parket. Een ideale ambiance om te genieten van de tentoongestelde kunst. Tientallen schilderijen en beeldhouwwerken kon de bezoeker hier aanschouwen, waaronder een aantal Van Dycks, Poussins, Rembrandts, Rubens maar ook modernere schilders.⁵ Ook aan de buitenzijde wees alles de bezoeker er op, dat hier de kunsten werden aanbeden. Beeldengroepen aan de gevel en op het dak beeldden de verschillende kunstrichtingen uit. De smeedijzeren balustrade bijvoorbeeld was met motieven versierd die naar de muzen verwezen. Dat Hope zijn huis als museum had bedoeld, blijkt uit het feit dat hij gasten regelmatig uitnodigde om zijn collectie te komen bekijken.

BUITENPLAATSEN ALS ATTRACTIE

Hope's huis in Haarlem en Van Heeckerens collectie waren bedoeld om te worden bekeken. Maar ook het buitenhuis an sich

> NOG IN TE VULLEN DOOR FRED!!!!!!!

kon als toeristische attractie gelden. Hanneke Ronnes en Bob van Toor schrijven daarover in *Virtus, Jaarboek voor Adelsgeschiedenis 2014*.⁶ Paleis het Loo bij Apeldoorn bijvoorbeeld werd, indien de stadhouder niet aanwezig was, aan het einde van de zeventiende eeuw opengesteld voor bezoekers. Zij mochten onder leiding van de tuinman of een kamermeisje het hele gebouw bekijken, inclusief de privévertrekken waar normaliter zelfs de hoogste gasten nauwelijks konden doordringen als ze op audiëntie waren. De toeristen kwamen om zich te vergapen aan de luxe inrichting, de fontein en beeldhouwwerken in het park en waarschijnlijk ook gewoon om hun nieuwsgierigheid te bevredigen.

Ook het huis Heemstede bij Houten in Utrecht is te vinden in vele reisbeschrijvingen, waarin de tuin met de prachtige schelpengrot als een hoogtepunt wordt aangeprezen. Maar niet alleen zulke highlights waren het doel van de reizigers. Ook kleinere buitenplaatsen, waar men door de eigenaar zelf trots werd rondgeleid, waren opengesteld in het seizoen.

De groeiende populariteit van deze bezoeken, die uiteindelijk zou leiden tot het massatoerisme van nu, verklaren Ronnes en Van Toor door de grand tour en de verbeterde informatievoorziening. Hoewel het eerste niet wordt uitgewerkt, maken ze duidelijk dat de stroom van werken van geografen en antiquaren, die in hun studies schrijven over landschappen, kastelen en buitenplaatsen, de nieuwsgierigheid prikkelde om al die rariteiten en speciale locaties zelf te bezoeken. Eind achttiende eeuw leidt dat tot de eerste echte reisgidsen en ook handzame boekjes als hulp tijdens een bezoek aan de elitehuizen. Het gaat echter niet alleen om de vraagkant. Er moet niet worden vergeten, zoals duidelijk wordt uit het verhaal van Welgelegen, dat zo'n buitenplaats al vanaf het begin ook een statusbevestigende functie had en bedoeld was om gezien te worden. De Engelse voorbeelden toonden al aan, dat 'owning the past' het imago van de eigenaar moest ondersteunen als beschaafd en bereisd persoon. Er dus zeker ook sprake van een aanbodzijde.

⁵ M. Schreuder, 'De kunstverzameling van Henry Hope', in: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland* (Haarlem 1989), p. 93-122.

⁶ Hanneke Ronnes en Bob van Toor, 'Op bezoek bij de adel. De buitenplaats als 'protomuseum' vanaf de late zeventiende tot de late negentiende eeuw', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 21 (2014), p. 87-110.

> KASTEEL TWICKEL. ANSICHTKAART ONGEDATEERD.

> FRAEYLEMABORG. LET OP HET KUNSTIGE STUCWERK AAN DE WANDEN EN PLAFONDS. FOTO JAN DERWIG 2003.

INTERIEURS ALS ESTHETISCHE BELEVING

De achttiende- en negentiende-eeuwse buitenhuizen waren ingericht op rijkdom en goede smaak. Kostbare versieringen aan binnen en buitenkant moesten de grandeur van de eigenaar uitstralen. Dat kon wel eens ten koste gaan van het woonplezier. In Engeland waren de neoklassieke *country houses* berucht om hun onbewoonbaarheid.⁷ Over de indeling van de huizen werd toch intensief nagedacht. Vooral de indruk die de verschillende ruimten moesten maken op de bezoeker was daarbij uitgangspunt.⁸ Dat past ook in de opzet die Hope koos voor zijn huis Welgelegen. De woonvleugel, waar de familie verbleef, was veel minder luxueus uitgevoerd.

Johan de Haan heeft de interieurs van de Groninger borgen en huizen in de zeventiende en achttiende eeuw bestudeerd. Hij sluit aan bij het idee dat een huis en het interieur een sociaal decor vormen, de inrichting van het toneel waarop de eigenaar zijn maatschappelijke rol speelt. Vooral vanaf de achttiende eeuw ging de inrichting van het huis daarin een steeds grotere rol spelen. Sociale standing moest worden getoond en dat gold ook voor de inrichting van het huis. Meubels, wandbespanning, plafonds, deuren en ramen en het metselwerk droegen allemaal bij tot de uitstraling die de eigenaar wenste. Hij geeft onder meer de Fraeylemaborg in Slochteren als voorbeeld, waar een groot verschil zichtbaar is tussen de 'openbare' ruimten die representatief zijn ingericht en de privévertrekken, die een veel intiemere sfeer uitstralen.⁹ Omdat veel kunstwerken niet nagelast zijn, is niet altijd bekend hoe de buitenplaatsen toen waren ingericht. Vaste elementen als geschilderd behang zijn soms nog wel bewaard gebleven. Zo blijkt in de tweede helft van de achttiende eeuw in Groningen beschilderd behang erg populair geweest te zijn. Soms was dat behang versierd met abstracte patronen, maar ook kwamen figuratieve voorstellingen op papier of leer terecht, met landschappen, beelden en groepen mensen. Houtsnijwerk aan meubels, kozijnen en trappen was vaak al evenzeer op kunstige wijze aangebracht, net als de versieringen aan haarden en plafonds. Kasten vol pronkserviezen en ander aardewerk moest de rijke en kunstzinnige smaak van de eigenaar aan de bezoeker duidelijk maken. Boedelbeschrijvingen bevatten aanwijzingen, dat op sommige Groninger borgen grote

collecties schilderijen aanwezig waren van beroemde meesters als Ruysdael, Rembrandt, Steen, Van Dijck en Ter Borgh. Ook elders waren huizen duur ingericht met schilderijen, goudleerbehang en stucwerk, zoals het 'speelhuys' van de Hoornse regentenfamilie Van Foreest.¹⁰ Waren sommige buitenplaatsen bijna ingericht als een museum, ook op kleinere schaal verzamelden eigenaren kunst en richtten daarmee hun huis in. Zo weten we dat op het Arnhemse Rosendaal de familie Torck tientallen schilderijen van nieuwe lijsten voorzag en ook nieuwe kunst aankocht, toen na 1800 het huis niet langer blootstond aan vernielingen door ingekwartierde soldaten. Die familie was sterk op Den Haag gericht, waar ook hun stadshuis stond, maar ondanks dat was er aandacht voor de kunst op de buitenplaats. Vanaf 1837 liet de toenmalige eigenaar nabij Rosendaal een nieuw logement bouwen, dat een ontmoetingsplaats werd voor kunstenaars en dat ook werd ingericht met veel kunst. Het huis zelf blijkt in de negentiende eeuw te zijn ingericht met veel kunstnijverheid en portretten.¹¹ In Drenthe verzamelde Johannes van Lier, ontvanger-generaal van het Landschap, op zijn buitenplaats Overcingel bij Assen wetenschappelijke collecties. Hij was geïnteresseerd in archeologie, geschiedenis en natuurlijke historie en verzamelde op die gebieden voorwerpen. Die werden tentoongesteld in een 'naturaliënkabinet', zoals die vanaf de zeventiende eeuw in heel Europa opdoken. Nogal wat beroemde musea zijn voortgekomen uit deze rariteitenkabinetten. Van Lier moest zijn bezittingen helaas verkopen toen hij in geldnood kwam, maar het is zeer waarschijnlijk dat hij zijn collectie openstelde voor bezoekers. Het huis zelf was eveneens luxueus ingericht, met stucdecoraties en kamerbehangsels met maritieme voorstellingen.¹²

CONCLUSIE

Veel buitenplaatsen hebben nu een museale functie. Niet alleen het gebouw is de moeite van een bezoek waard, de prachtige interieurs, waarin zich bijzondere kunstwerken en meubels bevinden, geven de indruk in een museum rond te lopen. Dit verkennend artikel laat zien, dat die representatieve functie al van oudsher met het buitenhuis verbonden is geweest. De huizen waren mede bedoeld als statussymbool en om als zodanig beleefd te worden, moesten ze openbaar zijn. Alleen door gezien te worden, konden ze de status en beschaving van de eigenaar uitstralen. De ambachtelijke versieringen van vloeren, plafonds en gevels werden gespiegeld in het interieur door de kunstwerken die daar werden tentoongesteld. Op Open Monumentendag 2015, met het thema Kunst en ambacht, kunt u op diverse plaatsen buitenhuizen en kastelen bezoeken. Geniet van de prachtige interieurs en als u onder de indruk raakt, besef dat dat precies de bedoeling was! ■

7 J. Mordaunt Crook, *The Rise of the Nouveaux Riches* (London 1999), p. 47.

8 Zie bijvoorbeeld Richard Wilson and Alan Mackley, *The Building of the English Country House 1660-1880. Creating Paradise* (London 2000); Andor Gomme and Alison Maquire, *Design and Plan in the Country House. From Castle Donjons to Palladian Boxes* (New Haven 2008).

9 Johan de Haan, 'Hier ziet men uit paleizen'. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw (Assen 2005), p. 55.

10 Michiel van Dam, 'Kunst als uiting van macht. Een kasboekonderzoek naar de uitgaven aan kostbare voorwerpen en interieurdecoraties van twee generaties uit het regentengeslacht Van Foreest gedurende de achttiende eeuw tegen de achtergrond van het historisch eliteonderzoek', scriptie Amsterdam, z.j.

11 J.C. Bierens de Haan, *Rosendaal. Groen hemeltjen op Aerd* (Zutphen 1994).

12 Heimerick Tromp en Toita Henry-Buitenhuis (red.), *Historische buitenplaatsen in particulier bezit* (Utrecht 1991), p. 40-41.

HUIS SOESTBERGEN

> HUIS SOESTBERGEN OP DE
AFBEELDING VAN 1729. HET UTRECHTS ARCHIEF.

> door Jeroen van der Werf

Jeroen van der Werf volgde de opleiding Bouwhistorie Restauratie en Monumentenzorg en studeerde in 2015 af op bouwhistorisch onderzoek naar kasteel Neerijnen. Hij is projectleider op een architectenbureau. Daarnaast bestudeert hij vestingwerken en schrijft daarover, zie ook www.tourvauban.wordpress.com

Het Huis Soestbergen ligt aan de Gansstraat 165-169 in de Watervogelbuurt van Utrecht. Het gebouw is eenvoudig van opzet en geheel wit gestukadoord. Twee ijzeren poorten geven toegang tot de tuinen rond het huis. Dit op eerste gezicht onopvallende gebouw heeft een rijke historie, die bovendien nauw verbonden is met culturele ontwikkelingen die in de loop der eeuwen in de stad plaatsvonden. Studenten van de Post HBO studie Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg hebben in 2013 bouwhistorisch onderzoek naar dit interessante gebouw gedaan.¹ Hieronder wordt de bouwgeschiedenis van het huis uiteengezet. Daarbij passeren verschillende bouwsporen, die bij het bouwhistorisch onderzoek gevonden zijn, de revue.

STADSVRIJHEID EN GANSSTRAAT

Toen Utrecht in 1122 stadsrechten kreeg, werd er al snel een start gemaakt met de aanleg van stadsmuren en een gracht. Daarmee lag de omtrek van de stad voor lange tijd vast. Utrecht groeide vrijwel uitsluitend binnen haar stadsmuren en breidde zich daarbuiten slechts mondjesmaat uit. Dat kwam omdat de bevolking van de stad maar heel langzaam toenam en het gebied binnen de muren zeer ruim was uitgezet. Daarnaast werden door de Reformatie, na 1580, veel van de bezittingen van de katholieke kerk binnen de muren bij de stad getrokken waardoor extra ruimte ontstond om huizen te bouwen.

Rondom Utrecht lag de zogenaamde stadsvrijheid. Dit was een gebied buiten de stadsmuren dat onder de zeggenschap van het stadsbestuur viel en waar de wetten en regels van de stad golden. Het betekende ook dat producten die binnen de grenzen van dit gebied gemaakt werden, belastingvrij verhandeld konden worden. De stadsvrijheid bleef een dunbevolkt, voornamelijk agrarisch, gebied.

Uitzondering hierop waren de gebieden direct buiten de stadspoorten. Hier begonnen uitvalswegen naar het achterland

en kwamen de rivieren die handelswaar naar de stad brachten samen. Het waren plekken waar herbergen ontstonden, overslag van goederen plaatsvond en industrie gevestigd werd.

Voor brandgevaarlijke industrie kreeg hier een plek. Zo ontstond onder meer ten zuidoosten van de stad, buiten de Tolsteegpoort, de voorstad Tolsteeg, met een eigen ommuring en toegangspoort, de Ganspoort.

Bij de Ganspoort begon de doorgaande weg vanaf Utrecht naar Arnhem en Keulen, via Houten en Bunnik. Langs de weg ontstond in de loop der jaren een lintbebouwing van onder meer een herberg, een molen en kleine boerenbedrijfjes. Het Huis Soestbergen vindt hier zijn oorsprong.

In de middeleeuwen werd vlak buiten de Ganspoort de heerlijkheid Soestbergen gesticht. Het was, net als Tolsteeg, een buitengerecht binnen de stadsvrijheid. Dat wil zeggen dat het een eigen bestuur had en men er op lokaal niveau recht mocht spreken. De hogere rechtspraak behoorde aan de stad.

De heerlijkheid strekte zich aan beide kanten van de weg uit en werd, naast de ommuring van Tolsteeg, afgesloten door de Kromme Rijn en een gracht. De doorgaande weg die dwars door het gebied liep werd niet afgesloten door een poort maar door een slagboom. Het deel van de doorgaande weg dat binnen Tolsteeg en Soestbergen lag, heette in die tijd de Ganssteeg.

1 R.N. Halverstad, 'Huis Soestbergen, Gansstraat 165-169 te Utrecht Bouwhistorische verkenning en waardstelling', ongepubliceerd rapport, Putten 2014; J. van der Werf, 'Bouwhistorische verkenning Gansstraat 165-169 te Utrecht', ongepubliceerd rapport Arnhem 2014.

> EEN VAN DE TEKENINGEN VAN HERMAN SAFLEVEN UIT 1674.
AFBEELDING RIJKSPRENTENKABINET AMSTERDAM.

Volgens leenregisters uit de veertiende eeuw waren de heren van Vianen de leenheren van de heerlijkheid. Zij gaven het land in leen aan lokale heren die er op hun beurt boeren en ambachtslieden lieten werken. Op het land werden onder meer plaggen gestoken. Deze werden gebruikt om wegen en dijken mee te versterken. De naam Soestbergen is waarschijnlijk een verbastering van Zoesbergen of Zodenbergen, genoemd naar de stapels plaggen of zoden, die in de oogsttijd op het land lagen opgestapeld. Via het heffen van belasting op de opbrengsten van het land verwierven de leenheren inkomen. In 1550 werd er een molen gebouwd (De Gans, afgebroken in 1920).²

BUITENPLAATSEN

Utrecht was een drukke en volle stad zonder waterleiding en rioleringsstelsel. Het stonk er en er deden zich vele onhygiënische situaties voor. Na het Twaalfjarig Bestand en zeker na de Vrede van Münster in 1648 werd het steeds veiliger buiten de stadsmuren. Dit bracht goeude burgers er in de loop van de zeventiende eeuw vaker toe om zich te vestigen in het buitengebied. Ze richtten daar dan een buitenplaats in. Een buitenplaats kan gedefinieerd worden als 'een individuele vestiging van burgers buiten de aaneengesloten stedelijke bebouwing; een vrijstaand huis van enig formaat en allure, gelegen op een ruim terrein. Algemeen geldt de behoefte om de volle, drukke, onhygiënische stad te ontvluchten in ruil voor de rust en ruimte van de landelijke omgeving'.³

Het Huis Soestbergen is ooit het hoofdhuis op zo'n buitenplaats geweest. Soestbergen was niet de enige buitenplaats aan de Ganssteeg: rond 1700 lag aan de overzijde van de weg een gewezen herberg die als 'hofstede', zoals een buitenplaats vaak werd aangeduid in die periode, werd gebruikt door de Utrechtse familie De Wijkersloot.⁴ De oudst zeker geïdentificeerde tekening van Soestbergen stamt uit 1729. Het laat een tweebeukig huis zien van twee bouwlagen onder een kap. Iedere beuk heeft een eigen dak, dat aan beide zijden wordt beëindigd door een tuitgevel met een hoge schoorsteen. In de kopgevels zijn kruiskozijnen zichtbaar met luiken. Boven de kozijnen zijn gemetselde bogen aangebracht. Van de langsegevel is weinig zichtbaar door de bomen die voor het huis staan. Rond de woning ligt een muur met een kleine poort. Deze tekening roept een aantal vragen op: wanneer werd de buitenplaats gesticht en door wie? Heeft het tweebeukige huis van de afbeelding een kleinere voorganger?

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek bleken er onder de voorste beuk van het huis, direct grenzend aan de straat, restanten van een kleine kelder te liggen. Aan de hand van hun formaat konden de daar aangetroffen bakstenen gedateerd worden in de zestienste eeuw. Bakstenen met hetzelfde formaat komen ook voor in het onderste deel van de muur op de begane grond, die de twee beuken van elkaar scheidt.⁵ Door de aanwezige afwerkingen was het niet mogelijk om het metselwerk van deze wand in zijn geheel te bekijken. Het was dus een plaatselijke constatering. Toch lijken de aangetroffen sporen op een kleinere voorganger te wijzen. Ook de stadsplattegrond van Adam van Vianen uit 1598 wijst in die richting. Hierop is op de plek van het huidige Huis Soestbergen een klein huis te zien. Het ligt vlak naast de molen uit 1550.⁶ Van een buitenplaats was toen nog geen sprake. Die werd mogelijk rond 1650 door Pieter van der Burch aangelegd. Pieter woonde bij de Mariakerk en stamde uit een Utrechts adellijk geslacht met familiebanden met de beruchte 'dolle jonker', Everard Meyster. Pieters grootvader was burgemeester van Utrecht geweest. Het goed Soestbergen was eigendom van zijn moeder Johanna van Sneek, dat hij na haar dood in 1650 erfde. Hij werd toen 'heer van Soestbergen' genoemd.⁷ Het uiterlijk van de woning op de afbeelding van 1729, met kruisvensters, luiken en gemetselde ontlastingsbogen past bij die periode. In 1657 blijkt Pieter daadwerkelijk op Soestbergen te verblijven, maar het is

2 M. Heurneman en B. van Santen, onder redactie van F. Vogelzang, *De Utrechtse wijken: Oost. Buiten Wittevrouwen, Oudwijk/Sterrenwijk, Wilhelminapark, Rijsweerd, De Uithof* (Utrecht 2007).

3 C.C.S. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht* (Vianen 1982), p. 9.

4 Het Utrechts Archief, Notarieel, acte U0122a002.

5 Voor de datering van de bakstenen zie: R.N. Halverstad, *Huis Soestbergen, Gansstraat 165-169 te Utrecht, Bouwhistorische verkenning en waardestelling*, Putten 2014.

6 Zie voor deze kaart Halverstad.

7 Dit blijkt uit transcripties van verschillende transportaktes die ter beschikking zijn gesteld door de Stichting Historische Kring Tolsteeg-Hoograven.

> FRAGMENT VAN DE KAART VAN JAN VAN VIANEN UIT 1598 NAAST DE MOLEN IS EEN TWEEBEUKIG HUIS TE ZIEN. DE AFBEELDING IS OVERGENOMEN UIT HET ARTIKEL 'ZOEKTOCHT NAAR EEN RUÏNE' IN HET MAANDBLAD OUD UTRECHT, JUNI 2012.

onduidelijk of het huis als vast onderkomen werd gebruikt.⁸ Zijn oudste broer erfde Oudaen bij Breukelen, dat al sinds het begin van de zeventiende eeuw familiebezit was. Pieter verkreeg uit de boedel het kasteeltje Royestein in Pijlsweerd, net buiten Utrecht. Daar brachten hij en zijn vrouw, zijn nicht Anna Christina van der Burch, de zomers door. En alsof dat nog niet genoeg was: na Pieters huwelijk kreeg hij via Anna ook het kasteel Wijnestein bij Nieuwegein en een kasteeltje bij het Rotterdamse Rhoon in bezit. Pieter bleef zelf kinderloos, maar had na de dood van zijn broer een deel van de opvoeding van diens kinderen op zich genomen. Zij waren zijn erfgenamen toen hij in 1671 stierf. Soestbergen lijkt vooral te zijn verhuurd. In 1681 bijvoorbeeld blijkt dat uit een verhuuracte en ook in de achttiende eeuw zijn er vele van die verhuurafspraken in de archieven te vinden.⁹ Huis Soestbergen was waarschijnlijk niet meer dan een belegging voor de verschillende families die het in eigendom bezaten. Tijdens de bouwhistorische opname van Soestbergen bleek de zoldervloer te bestaan uit zware, grenenhouten balken, de zogenaamde moerbalken, met kleine balkjes ertussen, de zogenaamde kinderbinten. Een dergelijke constructie, ook wel samengestelde balklaag genoemd, was tot het midden van de zeventiende eeuw een algemeen voorkomend verschijnsel. Daarna maakte deze bewerkelijke constructie steeds vaker plaats voor de enkelvoudige balklaag, zoals wij die tegenwoordig nog altijd kennen. Op basis van het uiterlijk van de woning en de daarin aangetroffen bouwsporen lijkt het inderdaad goed mogelijk dat deze halverwege de zeventiende eeuw door Pieter van der Burch is ge- of verbouwd. Er zijn echter geen tekeningen of geschriften waarmee dit idee verder onderbouwd kan worden. Op tekeningen van Herman Saftleven zijn de ruïnes van een groot gebouw te zien. Op de achterkant van een ervan staat de tekst: 'Dit op dandersijde getekent van Herman Zaft Leven is bij Zoesberghen 1674'. Hij maakte de tekeningen vlak na de storm die in de zomer van dat jaar over Utrecht trok en een spoor van vernielingen naliet. Ook Huis Soestbergen zou door de storm kunnen zijn getroffen en in de ontstane deplorabele staat door Saftleven zijn getekend. Er zijn echter ook grote verschillen met de tekening uit 1729. Zo lijkt het huis op de tekening van 1674 maar uit één beuk te bestaan en ontbreekt de uitbouw voor de toiletten aan de zijgevel. Is er wellicht

een ander gebouw getekend, zag het huis er vóór 1674 heel anders uit of gaat het om een vrije interpretatie van de tekenaar en moeten we er niet teveel waarde aan hechten? Indien Saftleven inderdaad Soestbergen tekende, dan was de woning in 1674 een ruïne en werd deze later hersteld en mogelijk ingrijpend veranderd. Dit is moeilijk te verenigen met de hierboven beschreven bouwsporen van halverwege de zeventiende eeuw. Kortom, op basis van de tekeningen van Herman Saftleven zijn meerdere interpretaties mogelijk.

Tijdens de bouwhistorische opname zijn op verschillende plekken plafond- en wandafwerkingen verwijderd. Dit leverde echter onvoldoende informatie op om antwoord te krijgen op de bovengenoemde vragen. De onduidelijkheid over het moment waarop het huis tot stand kwam is niet opgelost. Pas op de stadsplattegrond van Jan van Vianen uit 1695 is naast de molen een huis te zien dat lijkt op het gebouw op de prent uit 1729. Er kan dus niet meer geconcludeerd worden dan dat het tweebeukige huis in de zeventiende eeuw is gebouwd. Wanneer exact en door wie precies blijft onbekend.

BEGRAAFPLAATS

Na de dood van haar broers, die ongetrouwd en kinderloos waren, kwam Soestbergen in handen van Johanna Maria van der Burch, het nichtje van Pieter van der Burch. Het was toen inmiddels 1688. Zij was in 1666 met Philibert de Clerque getrouwd, een telg uit een rijke familie uit Vlaanderen.¹⁰ Samen bezaten zij vele landerijen en huizen, verspreid over Nederland, België en Frankrijk. Zo werd de buitenplaats onderdeel van het grootgrondbezit van een andere aanzienlijke familie. Johanna's oudste zoon, Philibert-Belizaire de Clerque, vestigde zich in 1718 in Utrecht. In het onderschrift bij de afbeelding uit 1729 wordt ook naar hem verwezen.¹¹

⁸ HUA, Notarieel, acte U053a003.

⁹ HUA, Notarieel, acte U097a001.

¹⁰ W. de Keyser, *Inventaire des archives de la famille de Clerque Wiscoq de Sousberghe (XIIIe-XXe siècles)*, Brussel 1976.

¹¹ Onder een versie van de tekening uit 1729 staat: 'Soestbergen is een heeren huys gelegen onder Utrecht aan 't eynde van de ganse steeg buijten de tollsteegs poort, is groot 906 roeden: en is leenroerig aan den Heer van de Haar: welks heer het van den huijse van vianen is houdende. In den jaare 1718 ende 20 april is philibert de Clerque: Burggraaf van Clerque Wiscoq heer van Bonenges: Wiese: oudaan: etc hier mede beleent deze heer van Wiese is een ongetrouwt rooms gesint heer en een gentenaar: hij hadde tot gemalinne gehad de juffer aan de drie heeren van oud Aa: van welke de heer Jacob van der burg de laatste is geweest'.

Vertaling ter beschikking gesteld door de Stichting Historische Kring Tolsteeg-Hoograven.

> FRAGMENT VAN DE STADSVRIJHEID IN 1708, HET KLEINE ZWARTE VLAKJE RECHTS VAN DE STAD IS DE HEERLIJKE SOESTBERGEN OMSLOTEN DOOR TOLLESTEEG. KAART VAN DE STADSVRIJHEID VAN UTRECHT UIT 1708. OVERGEGEVEN UIT WIKIPEDIA.

> DE ZOLDERVLOER BESTAAT NOG ALTIJD UIT EEN SAMENGESTELDE BALKLAAG VAN ZWARE MOERBALKEN MET DAARTUSSEN LICHTER KINDERBINTEN. FOTO AUTEUR.

> ZICHT OP DE KAPCONSTRUCTIE. FOTO RACHEL HALVERSTAD.

Over de inrichting van het landgoed en de tuin rond het hoofdhuis op de buitenplaats is weinig bekend. De achttiende-eeuwse tekeningen laten alleen het aanzicht vanaf de straat zien en op stadsplattegronden staan geen tuininrichtingen aangegeven. Op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 is er rond het huis een ruime tuin aangegeven die wordt begrensd door een gracht. Op de tekening van het huis uit 1729 is de gracht ook al zichtbaar, er staat een man in te vissen. Langs de straat wordt de tuin begrensd door een stenen muur en in de tuin staan hoge bomen. Op een tekening uit 1753 is op de voorgrond een gebouw te zien waar de tuinmuur tegenaan loopt. Dit was mogelijk een poortgebouw of koetshuis dat toegang gaf tot het terrein rond het huis. Wellicht lag er binnen het door de gracht en de muren begrensde gebied een in stijl aangelegde tuin. Als de buitenplaats vooral als belegging werd gezien, zal er door de eigenaren echter niet veel werk van een dergelijke tuin zijn gemaakt.

Het gebied buiten de gracht, dat in de negentiende eeuw werd ingericht als begraafplaats, werd waarschijnlijk gebruikt als land- of tuinbouwgrond. De tuinen van buitenplaatsen werden vaak gebruikt om voedsel voor de bewoners op te verbouwen. Het overschot kon in de stad verhandeld worden. Via een brug over de gracht kon deze tuin vanuit het huis bereikt worden. De buitenplaats bleef tot 1829 in het bezit van de familie en werd voornamelijk verhuurd.¹² Of het huis in die tijd nog een keer is verbouwd is onbekend. Op de afbeelding uit 1753, waarop het uitzicht op de andere kopgevel van de woning te zien is, is de vorm van het huis niet veranderd ten opzichte van de vroegere afbeeldingen. Ook tijdens de bouwhistorische opname zijn geen sporen van een verbouwing in die periode gevonden. In 1829 onderging Soestbergen een grote metamorfose, die alles te maken had met beslissingen die al decennia eerder waren genomen. In 1806 namelijk verbood Lodewijk Napoleon, broer van Napoleon Bonaparte en koning van Holland, het begraven van overledenen in de kerken van binnensteden. Moderne artsen beschouwden deze praktijk als onhygiënisch. Er moesten speciale begraafplaatsen buiten de bebouwde kom worden aangelegd. Er kwam veel verzet van de bevolking, maar dit plan werd overgenomen door koning Willem I en leidde tot een Koninklijk Besluit dat plaatsen met een bepaald aantal inwoners verplichtte vanaf 1829 dergelijke begraafplaatsen in te richten. De stad Utrecht liet haar oog vallen op het terrein van de buitenplaats Soestbergen, die werd aangekocht om hier de Eerste Algemene Begraafplaats van Utrecht in te richten.

De begraafplaats werd, geheel in overeenstemming met de toenmalige romantische mode, aangelegd als een wandelpark,

waar de bezoeker de dood in het algemeen en het verlies van zijn naasten in het bijzonder kon overpeinzen. Burgemeester Van Asch van Wijk liet het park door Jan David Zocher jr. ontwerpen. Hij was ook verantwoordelijk voor de singelplantsoenen, die op de plek van de net afgebroken stadsmuren waren aangelegd. Uniek op deze begraafplaats is de grote ronde grafheuvel, waar vele vooraanstaande Utrechtse families een grafkelder kochten. Het vroegere buitenhuis werd omgebouwd tot ambtswoning van de doodgraver en onderging een grote gedaantewisseling. Het kreeg een modern uiterlijk, passend bij de in die tijd modieuze Empire Stijl. De gevels werden gepleisterd, de tuitgevels afgebroken zodat er een rondgaand zadeldak aangelegd kon worden, de dakrand en de goot werden aangepast en er werden nieuwe kozijnen in de gevel geplaatst. Naast de woning verrees twee lagere zijvleugels. Het huis werd aan de binnenzijde ingericht als woning en kantoor met ontvangstruimte. In een van de twee zijvleugels werd een schijndodenlokaal ingericht. Dit werd ingegeven door de toen populaire angst levend begraven te worden. Er deden verhalen de ronde over mensen die op het nippertje aan zo'n lot waren ontkomen. Daarom werd vastgesteld dat een dode enige tijd moest worden opgebaard in een baarhuisje of aparte ruimte, om er zeker van te zijn dat de levensgeesten geweken waren.

De ommuurde tuin aan de voorzijde verdween door de verlegging van de weg, waardoor het huis direct aan de straat kwam te liggen. Ook het koetshuis maakte plaats voor de Laan van Soestbergen. De sobere, statige vormgeving van gevels die bij de Empirestijl hoort is in de voorgevel nog altijd herkenbaar. De gevelopeningen hebben allemaal hetzelfde formaat en zijn met een duidelijke ritmiek in de gevel aangebracht. De kozijnen vallen gedeeltelijk weg achter het metselwerk. Van buitenaf zien ze er daarom heel rank en onopvallend uit. Het is een detail dat bij meerdere gebouwen uit die periode in Utrecht voorkomt. In het pleisterwerk van de voorgevel zijn op veel plekken nog dunne groeven of schijnvoegen te zien. Deze werden destijds aangebracht om de suggestie van natuursteenblokken te wekken en waren toen veel prominenter aanwezig.

Het is verleidelijk om de verbouwing van de woning toe te schrijven aan Jan David Zocher jr. die ook de begraafplaats ontwierp. Hij ontwierp vaker woningen en landgoederen in combinatie met elkaar. Hij verrichtte in die tijd veel werk in Utrecht, bijvoorbeeld aan de parken op de kort daarvoor gesloopte stadswallen. Dus waarom niet aan dit huis? Er is echter geen bewijs voor. Ondanks de ingrijpende verbouwing bleef een aantal wezenlijke onderdelen van de draagstructuur van de oude woning bewaard.

¹² Zie bijvoorbeeld HUA, notarieel, acte U271A001 EN 002

> DE VOORGEVEL VAN HET HUIS IN NOVEMBER 2013. FOTO AUTEUR.

Dat bleek tijdens de bouwhistorische opname. Naast de hierboven al genoemde samengestelde balklaag van de zoldervloer bleef ook de spantconstructie van de kap intact. De huidige kap bestaat nog altijd uit twee aparte rijen spanten waardoor de oude tweedelige opzet van het dak nog heel goed afleesbaar is. Tussen de oude spanten zijn in de loop der tijd nieuwe onderdelen aangebracht die hebben geresulteerd in de huidige kap. Bij de verbouwing werd de eerste verdiepingvloer volledig vernieuwd. De samengestelde balklaag van weleer maakte plaats voor een enkelvoudige balklaag. Er werd op een aantal plekken echter nog wel oude moerbalken hergebruikt. Tijdens de bouwhistorische opname werden deze op twee plekken aangetroffen.

DE ONTWIKKELING VAN DE OMGEVING

Met het verdwijnen van de stadswallen en het verplaatsen van de stadsverdediging naar de buitenranden van de gemeente aan het begin van de negentiende eeuw (onder meer te zien aan de forten ter verdediging van de Houtense vlakte), kwam het gebied direct buiten de stadsmuren vrij voor verdere stadsontwikkeling. Utrecht was binnen de muren inmiddels overvol en uitbreiding in het buitengebied was dringend noodzakelijk geworden. Het waren echter deze forten die nieuwbouw lastig maakten: de Kringenwet verbood de aanleg van stenen bebouwing rondom de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In het gebied ten zuidoosten van Utrecht verliep de stadsuitbreiding daarom slechts langzaam, ook omdat veel grondgebied bij de gemeente Jutfaas hoorde. Tegenover de begraafplaats werd aan het eind van de negentiende eeuw een gevangenis gebouwd, er verrezen enkele rijtjes arbeiderswoningen en er werden verschillende fabrieken gevestigd. Desondanks bleef het landelijke karakter de boventoon voeren. Door de combinatie van begraafplaats en gevangenis kreeg de Gansstraat de naam 'het luie end' (aan de ene kant legge (liggen) ze, aan de andere kant zitten ze). Na de Tweede Wereldoorlog kwam de verstedelijking in een stroomversnelling. De begraafplaats en Huis Soestbergen werden definitief opgeslokt door de stad. Dat kwam mede door het afschaffen van de Kringenwet en de uitbreiding van de gemeente Utrecht ten koste van Jutfaas en andere omliggende gemeenten. De woning bij de begraafplaats Soestbergen onderging toen nog een laatste, grote wijziging. Rond 1960 werd het gebouw gesplitst in twee woningen. Hiervoor werd er vanaf de begane grond tot aan het dak, midden in het huis, een wand aangebracht die de twee woningen van elkaar scheidde. Iedere woning kreeg zijn eigen trap, toilet, keuken en badkamer. Hiervoor werd de hele indeling van het gebouw veranderd. Oude interieur-

elementen verdwenen en maakten plaats voor nieuwe, moderne afwerkingen. De toegang tot de woningen kwam in de zijvleugels te liggen. De entree in de voorgevel leidde naar het kantoor van de begraafplaats, dat zich voortaan beperkte tot de twee grote kamers in het voorhuis op de begane grond. Het gebouw kreeg bij deze verbouwing de indeling die het in grote lijnen nog altijd heeft. In de jaren die volgden vonden er nog kleine verbouwingen en onderhoudswerkzaamheden plaats. Met name aan het stucwerk van de gevel werden veel reparaties uitgevoerd die duidelijk zichtbaar zijn. Het geeft de gevels een wat slordige uitstraling.

SOESTBERGEN ALS RIJKSMONUMENT

Het gebouw heeft tegenwoordig een weinig in het oog springende vormgeving en evenmin een rijke detaillering, niet in de gevel noch in het interieur. De kracht, die de sobere statige vormtaal van de Empire Stijl ooit aan het huis gegeven heeft, is voor een deel teniet gedaan door de vele verbouwingen en reparaties die in de loop der jaren hebben plaatsgevonden. Mede daardoor is het huis niet te verbinden met het oeuvre van een bepaalde architect en neemt het geen vooraanstaande plaats in binnen een bepaalde architectuurstroming. Er zijn in Utrecht en zijn directe omgeving buitenplaatsen en bouwwerken in Empirestijl te vinden die wat dat betreft duidelijk gaver en zeldzamer zijn. Het huis vertelt echter wel veel over de ontwikkeling van de stad en de cultuurveranderingen die zich in de loop der eeuwen in de stedelijke samenleving hebben voorgedaan. Het combineert het verhaal van de aanleg van buitenplaatsen door gegoede burgers, die de drukke, vervuilde stad willen ontvluchten met het verhaal van het Koninklijk Besluit dat leidde tot de aanleg van begraafplaatsen buiten de stadscentra. Twee verhalen die niet alleen belangrijk zijn voor de geschiedenis van Utrecht, maar ook voor die van vele andere Nederlandse steden. De positie van de woning dichtbij het stadscentrum en de vrijstaande ligging ervan in een ruime tuin tegen de begraafplaats aan versterken dat verhaal. De landelijke omgeving van weleer en de relatie van het huis met de begraafplaats zijn nog altijd voelbaar. De historische ontwikkeling wordt extra onderstreept door de vele restanten van de zeventiende-eeuwse woning die in de draagconstructie terug te vinden zijn en het duidelijk negentiende-eeuwse uiterlijk van de woning aan de buitenzijde. Huis Soestbergen is door zijn vorm en positie sterk verbonden met de geschiedenis van de stad. Daarin schuilt de waarde van dit gebouw. ■

SCHILDERIJTJES VAN BUITENPLAATSEN UIT DE GOUDEN EEUW: IN OPDRACHT OF VOOR DE MARKT?

> door Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

Goudestein aan de Utrechtse Vecht en Elswout in Kennemerland zijn vermoedelijk onze bekendste buitenplaatsen uit de Gouden Eeuw. De eerste komt voor in de Canon van de Nederlandse geschiedenis en over de tweede is de afgelopen jaren relatief veel geschreven. Toch is hun grootste bekendheid vooral te danken aan het gegeven dat beide hofsteden, de toenmalige benaming, ooit werden geschilderd door Jan van der Heyden (1637-1715), mede beroemd als uitvinder van de straatlantaarn en de brandspuit. De revenuen van zijn uitvindingen leverden hem (en zijn broer en medefirmant Nicolaas, met wie hij later hooglopende ruzie kreeg) uiteindelijk meer inkomsten op dan zijn schilderijen.

Al op jonge leeftijd verhuisde Jan met zijn ouders van Gorinchem naar Amsterdam, waar zijn vader de kost verdiende als graanhandelaar en zich bij de doopsgezinden aansloot. In 1656 werd Jan gedoopt. Vanwege zijn prachtige stadsgezichten is Van der Heyden wel de Hollandse Canaletto genoemd, hoewel deze in feite later leefde. Jan trouwde de Utrechtse Sara ter Hiel en door haar kreeg hij familiebanden in de Duitse stadjes Emmerik en Wesel. Op hun reisjes naar de familie aldaar maakte Jan stadsgezichten van vele Duitse steden. Ook in de Zuidelijke Nederlanden reisde hij rond en ook de hier gemaakte tekeningen gebruikte hij nadien voor zijn schilderijen. Al in 1667 genoot Van der Heyden zekere faam, want Cosimo III de Medici bezocht zijn atelier in Amsterdam en kocht hier een gezicht op het Amsterdamse stadhuis. Veel in zijn afwisselende loopbaan had Jan van der Heyden te danken aan de patronagepraktijken van Amsterdamse burgemeesters, met vader en zoon Joan Huydecoper voorop. Daarmee zijn we weer terug bij Goudestein in Maarssen. Ooit was dat de hofstede Gouden Hoef geweest (aangekocht door Jan Jacobsz Bal, alias Huydecoper), die daarna, met hulp van Philips Vingboons, door Joan Huydecoper I (1599-1661), heer van Maarsseveen, werd verbouwd en vergroot. Vanaf 1674 vond nog verdere verfraaid plaats door Joan Huydecoper II (1625-1704). Vader Joan liet op zijn door Bartholomeus van der Helst in 1656 gemaakte portret de Hollands-classicistische voorgevel van Goudestein in de achtergrond verschijnen en ontving invloedrijke regenten, dichters en kunstenaars op dit buiten. Door zijn inspanningen als projectontwikkelaar in zijn Utrechtse heerlijkheid lokte

> JACHTGEZELSCHAP OP VOORPLEIN VAN BUITENPLAATS; OLIEVERF OP DOEK (67 X 81 CM), LUDOLF DE JONGH, CIRCA 1670 (THE DETROIT INSTITUTE OF ARTS). ELEGANTE GENREVOORSTELLING VAN DEFTIG ECHTPAAR MET PERSONEEL BIJ EEN VERMOEDELIJK NIET BESTAAND GEBOUW.

Huydecoper vele Amsterdamse regentenfamilies voor de zomertijd naar de Utrechtse Vecht. De broers Jan en Nicolaas (overleden in 1682) hadden meer te maken met zoon Joan II. Beiden verbleven wel op Goudestein. Jan maakte in de jaren tussen 1666 en 1674 vele gezichten op Maarssen en naaste omgeving. Zes daarvan betroffen schilderijen van Goudestein en vier van Hertefeld, de hofstede van de zwager van Joan I, Everard Scott. Daarnaast schilderde Jan twee keer Huis ten Bosch (het buiten van de Cromhouts), de hofstede Spruytenburg (het latere Leeuwenburg) en twee keer kasteel Nijenrode bij Breukelen (dat hij in totaal vermoedelijk nog vaker schilderde). Niet helemaal duidelijk is of hij veel contact heeft gehad met Joan I. Heel waarschijnlijk is dat niet. Het Goudestein-op-zijn-mooist schilderij van Van der Heyden heeft betrekking op de renovatie die in 1674 onder leiding van Joan II plaatsvond. De kunsthistorici Helga Wagner, Gary Schwartz, Peter C. Sutton en Jonathan Bikker hebben zich uitvoerig beziggehouden met Jan van der Heydens schilderijen van buitenplaatsen. Deze stonden niet alleen aan de Vecht, maar ook nabij Delft (aan het Vliet: Huis Pasgeld) en Haarlem (bij Overveen: Elswout) of in een van de polders rond Amsterdam (de Purmer: Wolvenhoek). Op het eerste gezicht is men geneigd te denken dat al die schilderijtjes - want

> ELSWOUT IN DE DUINEN BIJ HAARLEM;
OLIEVERF OP PANEEL (39 X 34 CM), JAN VAN DER
HEYDEN, CIRCA 1660/1665 (FRANS HALS MUSEUM, HAARLEM).
DE BUITENPLAATS ALS GEHEEL (CLASSICISTISCHE BOUWSTIJL, SIERTUIN,
BEELDEN, TUILIEDEN, BIJGEBOUWEN, DUVENTIL, JACHT MET HONDEN,
ENZ.) IS ONDERWERP VAN DIT SCHILDERIJTJE.

dat zijn het vooral, afgaande op de opgegeven maten - in opdracht van de eigenaar van zo'n buiten werden gemaakt. Juist bij Jan van der Heyden - een man met vele relaties in hogere en rijkere kringen - lijkt dat voor de hand te liggen. Bovendien was hij via zijn vrouw opgenomen in de meer bemiddelde doopsgezinde netwerken en dat oogt als een mooie verklaring voor het feit dat hij bijvoorbeeld de hofstede Wolvenhoek in de Purmer van het doopsgezinde echtpaar Pieter de Wolff en Susanna van Hoeck zowel op een middelgroot als op een klein schilderij vastlegde. Op Wolvenhoek, zo blijkt uit de bewaard gebleven boedelinventaris van rond 1700, was een brandspuit aanwezig. Terecht wijzen genoemde onderzoekers erop dat zaken complexer liggen. Slechts een bescheiden deel van de bekende Amsterdamse doopsgezinde rijken met een buitenplaats bezat een 'Jan van der Heyden' (stadsgezicht of buiten). Nog interessanter zijn de volgende vragen: hoe realistisch waren die schilderijtjes van buitenplaatsen, waarom werden er grotere en kleinere formaten van dezelfde locatie afgeleverd en waar hingen ze: in de stad of op het buiten? En als sleutelvraag: was het altijd wel een bestelling geplaatst door de eigenaar zelf? Adequate antwoorden op zulke vragen zijn pas te leveren na vergelijking. Zelfs als Jan van der Heyden wel op bestelling leverde is het maar de vraag of dat bij bijvoorbeeld de Haarlemse schilder Gerrit Berckheyde eveneens zo was. Deze maakte ook een fraai schilderij van Elswout. Hij was in de late Gouden Eeuw een even geliefd schilder van stadsgezichten (van onder andere Amsterdam, Haarlem en Den Haag) als Van der Heyden. Berckheydes werk hing naast dat van Van der Heyden in Amsterdamse grachtenhuizen. In dit verband kan een vergelijking met de Rotterdamse schilder Ludolf de Jongh - iets minder bekend dan zijn twee Amsterdamse en Haarlemse collega's - misschien nog verhelderender werken. Een belangrijke aanwijzing dat toch niet al die schilderijtjes van buitens door Jan van der Heyden in opdracht zijn vervaardigd vormt de informatie over zijn nagelaten schilderijenbezit. Dit

bestond voor het overgrote deel uit eigen werk. Hij en zijn vrouw waren kort na elkaar overleden, in respectievelijk maart en april 1712. In 1912 had de bekende kunstkenner en archivaliavorser Abraham Bredius de nalatenschap van Jans echtgenote gepubliceerd. Wat blijkt daaruit? In de eerste plaats dat een schilderij aangeduid als het 'Stadhuys van Amsterdam door my self' het hoogst was getaxeerd: 320 gulden. Maar van de andere getaxeerde schilderijen vertegenwoordigden die met buitens een relatief hoge waarde in vergelijking tot die met andere voorstellingen. Dat geldt bijvoorbeeld voor: 'de plaats van Everhard Schot' (Hertevelt bij Maarssen; 100 gulden) en 'gezigd opt Princessehuys int Bosch met een grote Boom van voren' (het Huis ten Bosch van de Oranjes bij Den Haag; 100 gulden). Iets daaronder qua waarde waren 'de plaats van Kromhout op zy' (Huis ten Bosch bij Maarssen; 80 gulden) en 'dito van voore, zonder lyst' (75 gulden). Vermoedelijk ging het hier om schilderijen met wat grotere afmetingen, want 'de plaats van Everhard Schot int klyn' vertegenwoordigde slechts een waarde van 20 gulden. En datzelfde gold voor 'de plaats Goudestein': 'van voore klyn' (20 gulden) en 'dito van achteren, klein, mit leist' (30 gulden). Niet altijd was aan een buiten een bepaalde naam gekoppeld. Dan stuiten we op aanduidingen als: 'een landhuysie int geboomt door my' (40 gulden) of 'gelijcken grote, met een landhuysje' (10 gulden). Ten slotte noemen we nog andere schilderijtjes van het Haagse Huis ten Bosch: 't princehuys int Bosch buyten Den Haag' (50 gulden), 'den Hof en Speelhuys van dito' (ook weer 50 gulden) en 'de Voorpoort met een gedeelte vant huys te Nieuwenrode' (kasteel Nijenrode, Breukelen; 32 gulden). Deze voorraad aan schilderijtjes wijst er vermoedelijk op dat Jan van der Heyden niet alleen buitens in opdracht van eigenaren schilderde, maar de meeste ervan eerder voor de kunstmarkt produceerde en ze dan bij gelegenheid verkocht voor een flinke prijs. Zo is bijvoorbeeld het meest flatteuze en gedetailleerde schilderij van Goudestein (van circa 1674) niet te traceren in de

nalatenschappen van de Huydecopers. Wat mede een rol kan hebben gespeeld bij het op voorraad houden van zoveel eigen schilderijen is de relatieve welstand waarin Jan en zijn Sara verkeerden: zij hoefden niet te leven van Jans schilderijen. De laatste decennia van zijn leven schilderde Van der Heyden nauwelijks meer. Was de schilder misschien zo gehecht aan herinneringen van het bezoek aan bepaalde locaties dat hij de daarbij horende stukjes niet graag van de hand deed? Een variant op die gedachte is het plezier dat de schilder beleefde in het uitwerken van zijn tekeningen waarin hij, de stedeling met een technische knobbel, zijn interesse in architectuur van buitens (maar ook van kerken en kastelen) kon botvieren. Bekend is dat Van der Heyden regelmatig bestaande gebouwen in een zelf bedachte stedelijke of landelijke omgeving plaatste. Een rijke Amsterdamse schilder en uitvinder die zijn eigen Arcadië schiep - zo zou je Jan van der Heyden kort en krachtig kunnen typeren.

Er valt veel voor te zeggen om in het algemeen de schilderijtjes van de buitens, waarop personen voorkomen die in de tuin wandelen, die in een plezierbootje zitten, op het bordes of op een voorplein zijn neergezet, die zich voorbereiden op een reis of aanstalten maken een jachtpartij te houden, te onderscheiden van een individueel portret of familieportret waarin op de achtergrond een buitenhuis staat afgebeeld. De laatste categorie is opdrachtkunst, maar bij de eerste zal meer sprake zijn geweest van productie voor de markt. Zulke schilderijtjes horen onmiskenbaar thuis bij de landschap- of genrevoorstellingen en zijn ook meer verwant aan een stadsgezicht dan aan een portret.

Dit alles is goed af te lezen aan het schilderij van Elswout dat Gerrit Berckheyde schilderde, waarin op de voorgrond een jachtpartij op konijnen in de duinen is weergegeven, naast een tekenende kunstenaar. Ook in Van der Heydens weergave van Elswout is, als je heel goed kijkt, in het landschap een jacht met honden te zien. Bij Ludolf de Jongh, die een oeuvre heeft met veel jachtvoorstellingen, zien we hoe het buitenhuis helemaal is opgenomen in wat een genrestuk wordt genoemd. Meer nog dan bij Van der Heyden of Berckheyde weerspiegelt zich in zijn schilderijen een idealisering van het buitenleven in een ogenschijnlijk burgerlijk-aristocratiserend milieu. Dat blijkt direct uit de gedeeltelijk door De Jongh getoonde Hollands-classicistisch-achtige gebouwen die hij afbeeldde in combinatie met ommuurde voorpleinen en een poortgebouw. Met op dat voorplein de heer en vrouw des huizes, al dan niet te paard of bij een reiskoets en beiden in fraaie kleding gestoken, het dienstpersoneel, de verschillende soorten honden van de familie én een persoon die geweer of polsstok meedraagt als verwijzing naar de

> GOUDESTEIN (ACHTERZIJDE) AAN DE UTRECHTSE VECHT BIJ MAARSSEN; OLIEVERF OP PANEEL (22 X 29 CM), JAN VAN DER HEYDEN, CIRCA 1666 (PARTICULIERE COLLECTIE). PASTORALE-ACHTIGE VOORSTELLING; VERMOEDELIJK NOG IN EIGENDOM VAN DE SCHILDER ZELF IN 1712. VANUIT HETZELFDE PERSPECTIEF SCHILDERDE VAN DER HEYDEN OOK RUITER TE PAARD, TERUGKOMEND VAN DE JACHT.

jacht. Veel minder dan bij Van der Heyden denken we bij De Jongh aan specifieke locaties, hoewel Jan van der Heyden in zijn stadsgezichten de werkelijkheid naar zijn schildershand zette en graag architectuurfantasieën schilderde.

De grote vraag achter deze schilderijtjes van buitens is die naar de fascinatie van de zeventiende-eeuwer voor het buitenleven - en daarbinnen weer de bouw- en experimenteerlust op en rond de buitenplaats, waarin zich een zekere vorm van pronk en praal manifesteerde. Waar kwam die fascinatie vandaan, hoe breed gedragen was deze nieuwe cultuur van de buitenplaats in de Gouden Eeuw en wat betekende die voor de verhouding tussen stedeling en plattelander? Waarom wordt zo vaak naar de jacht verwezen in voorstellingen van buitenleven en buitenplaats, terwijl slechts een klein deel van de elite, laat staan van de bevolking, daartoe gerechtigd was. Zijn zulke schilderijtjes in hun idealisering van het landleven niet het pendant van het hofdicht? Wie zich voor zulke vragen interesseert kan een deel van de antwoorden vinden in het in september bij Verloren te verschijnen boek *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. Het rijk buitenleven in de Republiek*. Daarin komt niet alleen het Holland van Jan van der Heyden, Gerrit Berckheyde en Ludolf de Jongh aan de orde maar ook de buitenplaatscultuur in de andere gewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden. ■

> AMSTERDAMSE KOOPMAN JEREMIA VAN COLLEN MET ECHTGENOTE EN TWAALF KINDEREN; OP ACHTERGROND DE HOFSTEDE VELSERBEEK; OLIEVERF OP DOEK (107 X 155 CM), PIETER VAN ANRAEDT, CIRCA 1655-1657 (RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM). VAN COLLEN KOCHT DE HOFSTEDE IN 1637 VOOR 7500 GULDEN; BIJNA DERTIG JAAR LATER GING HIJ FAILLIET.

LITERATUUR

- Helga Wagner, *Jan van der Heyden 1637-1712* (z.p. 1971).
- Gary Schwartz, 'Jan van der Heyden and the Huydecopers of Maarsseveen', in: *The J. Paul Getty Museum Journal* 11 (1983) 197-220.
- Ronald E. Fleischer, *Ludolf de Jongh. Painter of Rotterdam* (z.p. 1989); Peter C. Sutton, *Jan van der Heyden 1637-1712* (z.p. 2006).
- Jonathan Bikker, 'The Town Bookkeeper and Fellow Mennonites: Notes on Some of the Original Owners of van der Heyden's Paintings', in: Sutton, *Jan van der Heyden*, 83-90.

KERNHEM BIJ EDE. VAN JACHTSLOT TOT KOSTSCHOOL

> Fred Vogelzang

In de Kleine Reeks van de NKS verschijnt binnenkort een nieuw deel, over het huis Kernhem aan de rand van de Veluwe, bij Ede. Het huidige huis is gebouwd aan het begin van de negentiende eeuw als onderdeel van een buitenplaats, maar het staat deels op de fundamenten van een middeleeuws jachtslot.

Tussen Bennekom en Lunteren ligt een relatief smalle strook vruchtbare grond, waar in de middeleeuwen akkers en weilanden lagen. Aan de oostkant begonnen de bossen en de zandverstuivingen van de Veluwe, ten westen werden ze begrensd door het uitgestrekte veengebied van het Rhenense Veen. Pas in de vijftiende eeuw werden die veengebieden langzaam ontgonnen. De Veluwe behoorde aanvankelijk tot het territorium van de Utrechtse bisschop, die de bevolking kerstende en er kerken stichtte. De Gelderse hertogen breidde hun macht echter ten koste van de bisschop uit. Ze versterkten de stad Wageningen en ook ten noorden daarvan kregen ze kastelen en boerderijen in bezit. Daar hoorde ook het goed Kernhem bij. Hoe dat er uitzag in die tijd, weten we niet.

In 1402 werd Reinald IV de nieuwe hertog van Gelre. Toen zijn zoon Eduard in 1410 trouwde schonk hertog Reinald hem het gebruik van Kernhem, waar een aantal boerderijen bij hoorde. Misschien stond er al een versterkt huis, maar dit werd door Eduard direct ingrijpend verbouwd. Dat weten we door de rekeningen die daarvan zijn overgeleverd. Het nieuwe huis had in ieder geval een toren en waarschijnlijk een zaalbouw en stond op een ommuurd en omgracht eiland. Daarvoor lag een voorburch met nog eens een gracht.

Later kwam Kernhem in handen van de familie Van Hoekelum, die zich ook Van Arnhem noemde. Hoekelum was een kasteel vlakbij Kernhem. De Van Hoekelums hadden oorspronkelijk de naam 'De Jager' gevoerd. Dat had te maken met hun functie

van jagermeester. Zo'n jagermeester en zijn knechten dienden streng op stroperij toe te zien. De eigenaar van Kernhem was dus nu de hertogelijke jagermeester. Daar stond echter wel tegenover dat hij veel uitgaven had om de knechten, paarden en honden voor de jacht te trainen en te verzorgen. Helaas raakte de familie later in financiële problemen en moest zij bezittingen verkopen. Daarmee raakte ze ook het jagermeesterschap kwijt.

Door vererving kwam Kernhem later in de hoogadelijke familie Van Wassenaar. Voor hen was het Edese huis slechts een van de vele kastelen en buitenplaatsen die de familie bezat. Kernhem werd beheerd door een rentmeester en meestal verhuurd. Om het huis heen lagen siertuinen, een moestuin en boomgaarden. Later werden ook lange zichtassen, zowel naar het westen als in de richting van de Veluwe aangelegd. De as naar het oosten kwam uit in een doolhof van eikenhakhout, waar men aange-naam kon wandelen.

Begin negentiende eeuw besloot de toenmalige eigenaar het middeleeuwse kasteel tot op de fundering af te breken. Op diezelfde plek kwam een modern, rechthoekig herenhuis te staan en ook de tuinen werden gemoderniseerd. Anna Maria Moens begon op Kernhem een deftig internaat voor meisjes en jongens onder de twaalf jaar. Moens stond bekend om haar ferme optreden.

> HET HUIS KERNHEM TEGENWOORDIG. FOTO ALBERT SPEELMAN.

NIEUWE
UITGAVE
IN DE
KLEINE REEKS
NKS

NIEUW BOEK

Veel meer over de bewogen zeshonderdjarige geschiedenis van Kernhem leest u in de nieuwe uitgave die deze winter verschijnt. Donateurs krijgen het boek toegestuurd, belangstellenden kunnen via info@kastelen.nl ovv *Boek Kernhem* de publicatie bestellen. De prijs ligt rond de 10 euro voor deze full colour uitgave van 100 pagina's. ■

TORENS IN NEDERLANDSE STEDEN

> ZICHT OP MAASTRICHT MET IN HET MIDDEN OP DE VOORGROND (MET HET TENTDAK) DE TOREN VAN ST. GERLACH. TEKENING DOOR A. RADEMAKER CIRCA 1720. FOTO RCE.

> door Taco Hermans

Kastelenskundige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Iedereen die steden als San Gimignano en Bologna in Italië heeft bezocht, kent ze wel: de hoge ranke torens die ver boven de overige bebouwing uitsteken. Nederlandse steden kennen en kenden dergelijke hoge torens niet, maar minder hoge torens komen wel voor. Voor zover we kunnen nagaan zijn het er niet zo heel veel als in die Italiaanse steden.

Er is veel bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verricht in steden en dorpen in Nederland, maar het aantal torens dat daarbij wordt aangetroffen is relatief klein. Gelet op de kwaliteit van het recente onderzoek is het minder waarschijnlijk dat zij niet als zodanig zijn herkend. Dit wijst op een gering aantal torens. Overigens, niet elk stenen huis met een vierkante plattegrond dat tijdens archeologisch onderzoek wordt gevonden, is ook daadwerkelijk een toren geweest.¹

Volgens Noomen komen relatief veel torens voor in Friese steden en dorpen, de stinsen, maar een aantal noemt hij niet.²

Volgens Meischke bezat Maastricht meer torens dan enige andere stad in Nederland.³ Toch blijkt dit noch uit zijn eigen publicaties, noch uit andere onderzoeken.⁴ Onderzoek levert de volgende

torens op: de Liebaert, de Toren van St. Gerlach en op de hoek van de Brugstraat en de Kersenmarkt de 'Goeseman' toren. Naast deze Maastrichtse zijn er torens aangetroffen in Haarlem, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Alkmaar, Beverwijk, Appingedam, Groningen en in Friesland onder meer in Sneek en IJlst.

UITERLIJKE KENMERKEN

Uit een inventarisatie blijkt dat de meeste torens een plattegrond hadden van ongeveer de 9 x 9 meter en een muurdikte van ongeveer de 1 meter. In Maastricht zijn ze soms iets groter, enkele torens in 's-Hertogenbosch fors kleiner. Zie tabel hieronder.

Van de meeste torens is de hoogte niet bekend. Van de bekende torens is de hoogte in ieder geval boven de 10 meter. De torens

Plaats	Naam en/of adres	Maat	Muurdikte	Datering	Hoogte tot goot
Maastricht	Liebaert	ca 12,7 x 10 m	1,3 m	XIII	
Maastricht	Toren van St. Gerlach	9,18 x 8,45 m	1,06 + 1,12 m	XIIIa	14,6 m
Haarlem	Barnardijstinsse	8,9 x 7,5 m	0,82 m	XIII of XIV	12,5 m
Haarlem	Claes van Huessenhuis	onbekend	onbekend	XIII of XIV	onbekend
Haarlem	Grote Markt	8,9 x min. 10,4 m	1,2 m	?	ca 17 m
Utrecht	Achter de Dom 7	9,2 x 6,9 m	0,8 m	ca 1400	
Utrecht	Achter Clarenburg 2	8,5 x 8 m	0,8 m	1320	
Utrecht	Neude 35-36	8,5 x 7,5 m	0,8 m	XIII d	
Alkmaar	Langestraat 16/18	9 x 9 m	1,2 m	XIII	onbekend
Beverwijk	Breestraat	9,8 x 8,7 m	1,1 m	XIVa	onbekend
Sneek	Gruitersma-stins	onbekend	onbekend	XIV	onbekend
IJlst	Harinxma- of Ilo-stins	onbekend	onbekend	XIV	onbekend
's-Hertogenbosch	Huis 'Milanen'	12,8 x 11,5 m	onbekend	onbekend ⁵	onbekend
's-Hertogenbosch	Achter het Wild Varken 9a	6 x 7 m	onbekend	XIII d?	
's-Hertogenbosch	Achter het Verguld Harnas 9	6,5 x 5 m	0,6 à 0,7 m ⁶	XIII d?	
's-Hertogenbosch	Hinthamerstraat 89/91	6,1 x 6,1 m	onbekend	onbekend ⁷	
Appingedam	Dijkstraat 30	7,3 x 6,6 m	0,6 à 0,7 m	XIV	
Groningen	Pelsterstraat	8,9 x 8,5 m	1,6 à 1,2 m	XIIIa	ca 12 m?

werden soms beëindigd met een gekanteelde weergang, soms ook met arkeltorens op de hoeken. Voor zover er iets bekend is over de opbouw van de torens, hadden zij drie à vier bouwlagen boven een eventuele kelder. Over de positie van de ingang is weinig informatie. Bij een aantal van de hier behandelde torens lag de ingang op maaiveldniveau. Van Drunen meent dat de torens in 's-Hertogenbosch een onderbouw hadden met een verhoogd gelegen ingang. Hij baseert zich daarbij niet op vondsten in 's-Hertogenbosch zelf, maar op een overzicht van romaanse woonhuizen in het westen van Duitsland.⁸ Slechts in reconstructies van zulke stedelijke torens wordt vermoed dat deze een verhoogd gelegen ingang hadden, zoals bij de toren in Beverwijk, de toren Achter het Verguld Harnas 9 in 's-Hertogenbosch en de toren in Groningen.

Wat opvalt is dat veel torens niet in de rooilijn zijn gebouwd, maar meer naar achteren ten opzichte van de voorgevels van omringende huizen. Of dit komt doordat zij later aan een huis zijn toegevoegd of dat zij bewust midden op een kavel zijn geplaatst, is veelal niet meer te achterhalen.

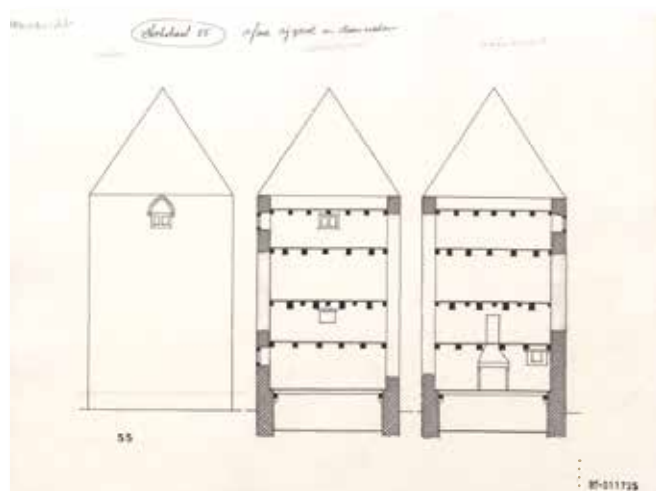
Geen van de torens heeft of had voor zover bekend een omgrachting.⁹ De torens stonden in veel gevallen niet solitair, hadden geen voorburcht en waren vermoedelijk niet verdedigbaar.¹⁰ Dat laatste valt af te leiden uit de bouwhistorisch onderzochte torens: er zijn geen elementen gevonden die op verdedigbaarheid duiden, anders dan dikkere muren en muren

van baksteen, maar die komen ook voor bij andere huizen in de stedelijke omgeving, vooral in de dertiende eeuw.¹¹

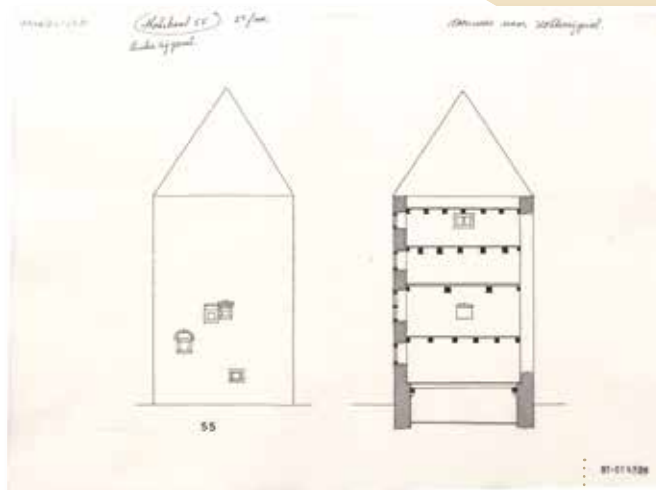
OPDRACHTGEVERS

Wie bouwden nu deze torens? De gegevens over de opdrachtgevers van torens in een stedelijke omgeving zijn schaars.

In Haarlem is veel grafelijk grondbezit rond de Grote Markt uitgegeven aan twaalfde-eeuwse ministerialen. In het bijzonder geldt dit voor de grote percelen aan de noordzijde van de Grote Markt en voor een groot perceel aan de zuidzijde, dat aan ridder Simon van Haarlem toebehoorde. De ministerialen hebben Haarlem al vroeg in de dertiende eeuw verlaten. Gelet op de bouwdata van de daar aanwezige torens is het de vraag of zij de torens hebben gebouwd, dit in tegenstelling tot wat Van Regteren Altena c.s. beweert.¹² In de veertiende en vijftiende eeuw waren de percelen van de ministerialen in het bezit van de vooraanstaande Haarlemse burgers. Er is geen directe relatie tussen de eerdere ministerialen en deze geslachten aangetoond.¹³ Een familie, de familie Van Huessen, waarvan telgen onder meer als schouten en schepenen van Haarlem fungeerden, komt voor als eigenaar van twee van deze torens. Zij waren onder meer schepenen van Haarlem, maar of zij verantwoordelijk zijn voor de bouw is niet bekend. Thierry de Bye Dölleman en Janssen achten het mogelijk dat het Claes van Huessenhuis nog is gebouwd door een lid uit het adellijke geslacht Van Adrichem.¹⁴

> AANZICHT VAN EEN GEVEL EN DOORSNEDES VAN DE TOREN VAN ST. GERLACH TE MAASTRICHT. OPVALLEND IS HET VERSCHIL IN VERDIEPINGHOOGTEN EN HET - VOOR ZOVER DAT UIT HET BOUWHISTORISCH ONDERZOEK BLEEK - ERG GESLOTEN KARAKTER VAN DE GEVELS MET EEN PAAR KLEINE VENSTERS. TEKENING RCE.

> AANZICHT VAN EEN GEVEL EN DOORSNEDE VAN DE TOREN VAN ST. GERLACH TE MAASTRICHT. TEKENING RCE.

- Van Drunen noemt in 's-Hertogenbosch de Gulden Poort als woontoren. Dit huis van 9 x 9 meter buitenwerks stond aan de Markt 24. Het pand had twee houten gevels aan de straat en twee stenen trapgevels en telde vier bouwlagen onder een kap. Afgaande op de afbeelding van Pronk valt te betwijfelen of hier sprake is van een toren. Hoewel Van Drunen deze toren wel tot de woontorens rekent, vermoedt hij mijns inziens terecht dat sommige torens hun plattegrond danken aan het feit dat op een hoek van een bouwblok niet meer ruimte beschikbaar was, zoals dat volgens mij bij de Gulden Poort het geval is. Zie A.H. van Drunen, 's-Hertogenbosch 'van straat tot stroom' (s-Hertogenbosch 2001), 91.
- P. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009); P. Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland: een voorlopige inventarisatie* (Hilversum 2009).
- R. Meischke, 'Het Maastrichtse burgerhuis van de vijftiende tot de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 72 (1973), nr. 2-3, 85-106.
- Meischke laat ze in zijn artikel over het Maastrichtse burgerhuis ook buiten beschouwing.
- Volgens Van Drunen is de vrijwel vierkante plattegrond van dit huis niet alleen te verklaren uit de ligging op een straathoek, maar waarom vermeldt hij niet. Van Drunen 2001 (noot 1), 90-91. De vraag blijft dus of het hier daadwerkelijk om een toren gaat.
- Baksteenformaat 28/29 x 12/13 x 6/7 cm. J.R. Treling, 'De opgraving Achter het Verguld Harnas in 1998', in: H.L. Janssen en J.R. Treling, *Van penningen en groten: de schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011), 49-63, aldaar 57.
- Dit is duidelijk een twijfelgeval. Het gaat om een 'torenvormig' vierkant bakstenen huis dat aan de voor- en achterzijde voorzien was van een gevel met kantelen. De hoeken van de voorgevel bevatten arkeltorens. De toren was echter aan alle zijden ingebouwd. A.H. van Drunen en R. Glaudemans, 'Metamorfose van een huizenblok', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, red., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan* (s-Hertogenbosch 1997), 174-175.
- Hij baseert zich op A. Wiedenau, *Katalog der romanischen Wohnbauten in westdeutschen Städten und Siedlungen* (Tübingen 1983).
- Bij de toren Achter het Verguld Harnas 9 in 's-Hertogenbosch is het water ter plaatse gedempt vóór de bouw van de toren. Zie Jansen en Treling 2011 (noot 6), 57.
- De 'schietsgaten' die zich volgens Van Nispen op de eerste verdieping van de toren St. Gerlach te Maastricht bevonden zijn mijns inziens eerder lichtspelen. Uit het feit dat deze spelen zich in een zijgevel bevonden kan worden afgeleid dat de toren tenminste aan één zijde vrij stond, maar of het een solitaire toren betrof is daarmee niet gezegd. Uit de opmeting blijkt namelijk niet dat de andere zijgevel vrij stond. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten in de gemeente Maastricht* (s-Gravenhage 1953), 594. Tekeningen van de opmeting bevinden zich in het archief van de RCE.
- Van Drunen en Glaudemans vermoeden dat men achter de kantelen van het torenvormige huis Hinthamerstraat zelfs niet eens kon lopen.
- H.H. van Regteren Altena en B.M.J. Speet, 'Middeleeuws Haarlem, een archeologische en stadsvergelijkende verkenning', *Bulletin KNOB*, 81 (1982) nr. 1, 15-42, aldaar 25. Van Regteren Altena en Speet volgen Uitermark die 'het toch aannemelijk [lacht] dat de latere adel de voormalige woonterreinen van deze ministerialen als "riantste panden in de stad" heeft overgenomen.' nr. 6, 287-293. J.J.M. Uitermark, 'De vooraanstaande Haarlemse geslachten: Een onderzoek naar hun woongebied, ca 1300-1500', *Holland* 14 (1982) nr. 6, 287-293.
- Van Regteren Altena en Speet 1982 (noot 12), 25. Niet duidelijk is of de geslachten tot de adel behoren of tot de ministerialen of partiërs. De Haar spreekt van 'regeringsgeslacht'. Zie C. van de Haar, 'Jansstraat 85, het Johezhuis', *Jaarboek Haerlem*, 1961, 151.
- M. Thierry de Bye Dölleman en Cornille F. Janssen, 'Het Huis metten Toerne', *Jaarboek Haerlem*, 1962, 101.

In Utrecht is het claustrale huis Achter Clarenburg 2 vermoedelijk gebouwd door Hugo Hardebol, kanunnik van het kapittel van Sint Marie. Het pand Achter de Dom 7 is gebouwd op het claustrale gebied van de St. Maartenskerk (de Dom). Wie de bouwheer was, is echter niet bekend.¹⁵ Dat geldt ook voor de opdrachtgever van de toren achter het huis Neude 35-36. Burgers stelt dat de vermogende burgerlijke 'stadsadel' streefde naar opname in de adel of de ridderstand.¹⁶ Een lid van het geslacht De Vries liet daarom vermoedelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw het huis Fresenburg bouwen, een zogenaamd stadskasteel. Het was een zeer groot rechthoekig bakstenen huis met kantelen op de zijgevels en op de vier hoeken een arkeltoeren. Volgens Klück kan het tot één van de oudste huizen in Utrecht gerekend worden.¹⁷ Leden van het zeer vermogende geslacht De Vries trouwden met mensen van adel en Lambert de Vries werd in 1292 door Floris V tot ridder geslagen.¹⁸ Volgens Burgers was hij de eerste burger in de Noordelijke Nederlanden die het zover bracht. Hoewel het hier een familie betreft die een veel groter stenen huis in Utrecht bouwde, kan het hier geschetste beeld ook op de torens in die stad van toepassing zijn: de toren als statussymbool.

Van Nispen vermoedt dat De Liebaert in Maastricht in de dertiende eeuw is gebouwd door het geslacht De Leopardo (= luipaard = liebaert). Enkele leden van dit geslacht waren schepenen van Maastricht. De Toren van St. Gerlach is vermoedelijk in het eerste kwart van de dertiende eeuw gebouwd door een lid uit het geslacht Van Haren.¹⁹

Het lijkt er gezien het voorgaande op dat de torens in de steden veelal zijn gebouwd door rijke stedelingen zonder een adellijke of daarmee samenhangende status.

In Friesland kan er een relatie worden gelegd tussen de bezitters van stinsen op het land en de stinsen in een stedelijke omgeving. Uit het onderzoek van Noomen komt het beeld naar voren dat er geen verschil in sociale positie is tussen de hoofdelingen die in de steden een stins bewoonden en de hoofdelingen buiten de steden. Deze hoofdelingen waren vaak familie van elkaar en hadden in sommige gevallen zowel een stins op het land als in de stedelijke omgeving.

¹⁵ Van der Hoeve 2002, 5.

¹⁶ J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991) nr. 1, 10.

¹⁷ B.M.J. Klück, 'Oude Gracht 113 (Fresenburg)', *Maandblad Oud-Utrecht* (1986) nr. 11, 197.

¹⁸ Burgers 1991 (noot 16), 13.

¹⁹ Van Nispen tot Sevenaer 1953 (noot 10), 594.

> DE TOREN ACHTER DE DOM 7 TE UTRECHT. TEKENING VAN P.J. VAN LIENDER UIT 1755. COLLECTIE RIJKSMUSEUM. VERGELIJK OOK DE FOTO HIERBOVEN.

> DE TOREN ACHTER DE DOM 7 TE UTRECHT. DEZE TOREN IS ROND 1400 TEGEN EEN BESTAAND 14DE-EEUWS CLAUSTRAAL HUIS GEBOUWD. EIND NEGENTIENDE EEUW IS DE TOREN TERUG GERESTAUREERD NAAR HET MIDDELEEUWSE UITERLIJK EN ZIJN DE KANTELEN OPNIEUW AANGEBRACHT. FOTO WIKIMEDIA. VERGELIJK MET DE TEKENING BENEDEN.

GRAFELIJKE TORENS

Naast de hiervoor genoemde torens stonden er in de steden ook grafelijke torens. Deze torens staan bekend als 'Gravensteen', waarvan de bekendste het Gravensteen te Leiden is. In Haarlem stond een Gravensteen aan het Spaarne nabij de Gravenstenenbrug. Dit steen wordt vermeld in een brief van 1359, waarbij hertog Albrecht aan Jan van Schoten en diens erven geeft: 'de helfte van den toerne, die geheeten is 's graven stien onverdeelt staende ende geleghen is binnen Haerlem op die Spaerne ende oude grafte van

> ZICHT OP DE JANSSTRAAT TE HAARLEM IN 1887 MET GEHEEL RECHTS DE IN 1888 GESLOOPTE BARNARDIJTENSTINSSE. FOTO RCE.

Bakenesse.²⁰ Over vorm en omvang is niets bekend. De achterzijde van het stadhuis te Delft wordt tegenwoordig gedomineerd door een grafelijke toren, het Nieuwe Steen.²¹ Deze heeft een maat van 9,5 x 9,5 meter met bakstenen muren van bijna 1,5 meter dik en een hoogte van 20 meter. De toren dateert volgens De Groot uit de late dertiende eeuw. Hieraan ging een kleinere bakstenen voorganger vooraf, een vierkante toren met een buitenwerkse maat van 5,75 x 5,85 meter en een muurdikte van 0,80 à 0,83 meter.

De Groot vermoedt dat het hier gaat om het Oude Steen, daterend uit het midden van de dertiende eeuw.²² Ook deze toren is in opdracht van een graaf van Holland gebouwd. Uit het archeologisch onderzoek blijkt niet dat het Oude of Nieuwe Steen omgracht was, maar het is onduidelijk of hiernaar is gezocht.

Het Gravensteen te Leiden stond volgens Orsel in oorsprong niet in de stedelijke omgeving, maar daar net buiten. De solitaire toren stond op een eigen omgracht eiland en behoort tot de woon-torens. Hoewel dit allemaal grafelijke torens betreft, kunnen zij niet geheel aan elkaar gelijk gesteld worden, al was het maar omdat de situering niet overal dezelfde is. Qua functie zijn ze wel aan elkaar gelijk. Volgens Janssen had dit type torens over het algemeen een gevangenisfunctie in de vorm van een zogenaamd 'stok'.²³ Ook in Middelburg stond een grafelijke toren. Deze had een maat van circa 10 x 10 meter met een muurdikte van 0,9 à 1,45 meter. In Beverwijk zijn bij archeologisch onderzoek de funderingen aangetroffen van een vrijwel vierkante bakstenen toren van 9,8 x 8,7 meter buitenwerks.²⁴ De muurdikte bedroeg gemiddeld 1,10 meter. Over de opbouw is niet meer bekend dan dat de begane grond boven het maaiveld lag, boven een kelder. Aan de achterzijde bevond zich een aanbouw waarvan Alders vermoedt dat deze de functie had van trappenhuis.²⁵

Sporen van een omgrachting zijn niet gevonden. De toren kan volgens Janssen mogelijk door de graaf van Holland of in zijn opdracht zijn gebouwd.²⁶

20 J. Huizinga, 'De opkomst van Haarlem', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4e reeks, 4e deel (1905), 426.

21 A. de Groot, 'Het stadhuis van Delft', *Bulletin KNOB* 83 (1984), nr. 1, 1-42, aldaar 3.

22 De Groot 1984 (noot 21), 9.

23 Vriendelijke mededeling prof. drs. H.L. Janssen.

24 De naamloze toren was gelegen aan de zuidzijde van de Breestraat. Er zijn geen resten bewaard gebleven. Ter plaatse bevindt zich nieuwbouw.

25 G.P. Alders, 'Een lakenhal en een woontoren aan de Breestraat te Beverwijk', in E. Weber en M. Hulst, red., *40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk* (Beverwijk 2002), 45.

26 Vriendelijke mededeling prof. drs. H.L. Janssen.

> ZICHT OP DE GROTE MARKT TE HAARLEM MET GEHEEL RECHTS HET CLAES VAN HUESSENHUIS. OOK HIER IS DE TOREN TEGEN EEN BESTAAND HUIS AANGEBOUWD. TEKENING VAN P. SAENREDAM UIT 1629. COLLECTIE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK.

> ZICHT OP ENKELE TORENS IN SAN GIMIGNANO. DEZE TORENS ZIJN VEEL HOGER DAN DE NEDERLANDSE TORENS EN MEESTAL NIET BEDOELD VOOR BEWONING. ZE STAAN MEESTAL NAAST EEN (PALEISACHTIG) WOONHUIS. FOTO FRED VOGELZANG.

VERGELIJKING MET TORENS IN HET BUITENLAND

Zoals gezegd komen torens in steden ook elders voor, bijvoorbeeld in San Gimignano en Bologna in Italië en Regensburg in Duitsland. De torens in genoemde steden zijn, zeker in Italië, veel hoger dan de torens in Nederland. Vaak staan ook zij niet solitair, maar maken onderdeel uit van een complex, zeker in Regensburg.²⁷ Strobel maakt onderscheid tussen Wehrtürme, Wohntürme en Patriziertürme. Wehrtürme zijn volgens hem niet los te zien van de stadsmuur, Patriziertürme niet van een bijbehorend woonhuis. Hij stelt: 'Immer erst zusammen mit dem Kult- oder Nutzbau wird den Sinn des Turmes ganz verständlich'.²⁸ Strobel stelt verder: 'In Regensburg ist der Patrizierturm tatsächlich kein Wohnturm, sondern dient allein repräsentativen Zwecken'.²⁹ Wat hij dan precies verstaat onder een woontoren is niet duidelijk en kan ook niet worden opgemaakt uit de door hem gegeven voorbeelden. In Regensburg zijn de vroege torens uit de elfde en twaalfde eeuw meestal voor bewoning gebruikt.³⁰ Een verdedigingsfunctie lijkt niet aanwezig en de toren als statussymbool uit zich in de vormgeving en detaillering van de voorgevel. Bij de latere torens komen kantelen voor, maar een weergang ontbreekt. Wel bevatten deze torens schietgaten in de zijgevels, die volgens Strobel zouden duiden op verdedigbaarheid omdat ze de straat aan weerszijden bestrijken. Gelet op het geringe aantal schietgaten en de grote openingen in de voorgevels gaat het daarbij volgens hem niet om de verdediging van de toren zelf, als wel om de verdediging van de stad waarin ze liggen. Hij vergelijkt de concentraties van torens met schietgaten langs hoofdstraten met een stadsmuur.³¹ Strobel trekt hier een vergelijking met torens in Volterra, Siena en Orvieto die getuige oorkonden in tijden van onrust door het stadsbestuur opeisbaar waren. De torens

zijn weliswaar niet primair defensief, maar de schietspleten en eventuele weergangen met kantelen zijn wel te gebruiken voor bijvoorbeeld boog(sluip)schutters en in die zin van militaire betekenis. Of torens in Nederland ook opeisbaar waren in tijden van onrust is niet bekend.

In Italië zijn de torens zeker primair een statussymbool, waarbij de bouwers elkaar door de hoogte de loef probeerden af te steken. De torens zijn over het algemeen inwendig klein van oppervlak en niet bedoeld om in te wonen. Torens als de Torre degli Asinelli en de Torre Prendiparte in Bologna bestaan in het interieur bijvoorbeeld alleen uit trappen, de eigenlijke woning staat er naast.

In de Italiaanse steden en bijvoorbeeld Regensburg komen veel meer torens voor dan in Nederland. San Gimignano bijvoorbeeld bezat er in oorsprong 72, Bologna 80 à 100. Zowel in Duitsland als Italië zijn de torens door patriciërs gebouwd.

WOONTORENS?

De vraag is nu: kunnen de torens binnen de stedelijke context in Nederland tot de woontorens gerekend worden? Woontorens zijn door de auteur gedefinieerd als een solitaire veelal omgrachte toren.³² De torens in de stad zijn zoals gezegd niet omgracht. Voor zover gegevens bekend zijn, hebben de meeste ook niet solitair gestaan. Uitzondering zijn (een deel van) de grafelijke torens. Het uiterlijk van de torens is eigenlijk het enige punt van overeenkomst met de woontorens.

Verdedigbaar zullen de torens wel zijn geweest. In principe was in die tijd ieder gebouw met bakstenen muren verdedigbaar, maar uit de bouwverboden uit de veertiende en vijftiende eeuw blijkt dat men een gebouw met muren vanaf 60 cm dik als verdedigbaar zag en daar voldoen deze torens aan.

Voor het hiervoor genoemde Fresenburg constateert Klück een 'merkwaardige tegenstelling tussen al het krijgshaftig vertoon van ca. 1,20 meter dikke muren, kantelen, hoektorentjes, (schiet)spleten in de traptoren enerzijds en de grote vensters in voor- en achtergevel op de begane grond anderzijds'. Er waren al twijfels bij het nut van kantelen en arkeltorens bij woontorens. Het lijkt ook hier volgens Klück 'show', tenzij de grote vensters in tijden van nood afdoende gebarricadeerd konden worden.

Klück acht echter ook een zekere mate van verdedigbaarheid bij stadskastelen niet onwaarschijnlijk.

Uitzondering op het bovenstaande zouden de torens Achter het Verguld Harnas 9 en Achter het Wild Varken 9a in 's-Hertogenbosch kunnen zijn. Van de toren Achter het Verguld Harnas wordt door Janssen vermoed dat hij om strategische redenen door de hertog van Brabant kan zijn gebouwd ter bescherming van een vermoedelijke Jodenwijk net buiten de stadsmuren. Het gaat bij deze Bossche torens vermoedelijk dus niet om torens in een stedelijke omgeving, maar daar heel vlakbij. Als dit klopt zouden de torens mogelijk tot de woontorens gerekend kunnen worden. Vooralnog zijn de gegevens daarvoor nog te summier. ■

²⁷ Richard Strobel, 'Wehrturm, Wohnturm, Patrizierturm in Regensburg', in: Hans Sedlmayr en Wilhelm Messerer, *Festschrift Karl Oetinger zum 60. Geburtstag*, Erlangen 1976, 35.

²⁸ Strobel 1967 (noot 27), 93.

²⁹ Strobel 1967 (noot 27), 94.

³⁰ Richard Strobel, *Das Bürgerhaus in Regensburg: Mittelalter* (Tübingen 1976), 35. Strobel stelt dat voor deze vroege torens niet meer is na te gaan tot welk type zij behoren.

³¹ Strobel 1976 (noot 30), 47. Hij maakt bij de beschrijving van de schietgaten geen onderscheid in het type toren zoals hij dat in 1967 onderscheidde.

³² T. Hermans, 'Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm', proefschrift Leiden 2013.

³³ Bijvoorbeeld het verbod uitgevaardigd door de graaf van Holland voor de steden Leiden, Delft en Dordrecht in 1351-1352. Hieruit blijkt dat huizen met een muurdikte van twee stenen, circa 60 cm, als gevaarlijke sterkte golden. Hans L. Janssen, 'Kastelenbouw in het graafschap Holland circa 1150-1300', in: J.M. Baart, P.A. Hendrikx, C.L. Verkerk et al., *Het Kasteel van Amstel: burcht of bruggehoofd* (Amsterdam 1995), 60.

TE MERWE EN DE VERGLAASDE KOP

> door Rob Gruben

Rob Gruben is eigenaar van BAAC bv

Het Huis te Merwe is zonder twijfel de oudste kasteelruïne van ons land. Sinds zij in 1418 door de stadsbevolking van Dordrecht werd geplunderd en kort daarop de Sint Elisabethsvloed zijn verwoestende werk deed, is het gebouw niet meer bewoond geweest. Er bestaat een prachtig schilderij uit omstreeks 1480 waarop de ruïne al staat afgebeeld, dan nog met twee torens en leidekking. Maar al vóór het einde van de zestiende eeuw was er nog maar één toren overgebleven en was van dakbedekking geen sprake meer. De stad Dordrecht wist de bouwvallen in 1604 te verwerven, waardoor verder verval werd voorkomen. Door een opgraving van Renaud in 1940-1943 zijn we tamelijk goed ingelicht over de bouwgeschiedenis. Die vangt omstreeks 1300 aan met de bouw van een min of meer vierkant complex van ongeveer 26 bij 27 meter. In 1304 duikt dit 'huus der Merwede' voor het eerst op in de oorkonden. Het huis lag weliswaar strategisch aan een rivierenknooppunt van Merwede, Noord en Oude Maas, maar die locatie had ook grote nadelen. Drassige ondergrond, overstromingen en ijsgang eisten al spoedig hun tol. Renaud vond vele sporen van verzakking en beschadiging door het wassende water. Een grootschalige nieuwbouw was het gevolg. Daarbij werd extra aandacht besteed aan de funderingen en ook werd het maaiveld binnen de muren enkele decimeters opgehoogd. Renaud dateerde de vernieuwde aanleg rond 1380, maar tegenwoordig wordt een bouwtijd van kort vóór 1345 aangehouden. Het nieuwe kasteel bezat aan de noordzijde twee zware vierkante torens, waarvan de noordwestelijke als ruïne bewaard is gebleven. Een bijzonder kenmerk van deze torenruïne vormt het ruitpatroon van verglaasde baksteenkoppen in de buitenmuren. Dergelijke stenen vormden een normaal restproduct van veldbrandovens. De klei van de bakstenen die het dichtst bij de stookgang waren opgetast kon door de hoge oventemperatuur gaan sinteren. Hij werd dan grijs-groenig. Wanneer de steenklei of de stookturf zouthoudend was - in getijdegebieden

geen uitzondering - sloeg bij voldoende ovenhitte een groen zoutglazuur neer op de baksteen. Dergelijke baksels werden veelvuldig toegepast als sierelement in gevels. Omdat de hoeveelheid verglaasde koppen bij Te Merwe zo enorm groot is, kunnen we overigens bezwaarlijk van een restproduct spreken. Het heeft er alle schijn van dat de stenen speciaal voor versiering zijn gebakken. Men wilde simpelweg een pronkgevel aan de rivierkant, richting Dordrecht. Vaak echter was versiering niet de enige reden voor toepassing. Herman Stribos wees er in 1993 op dat het aanbrengen van dergelijke patronen grote kundigheid van de metselaar vereiste. Het metselverband moest strak zijn en alle voegen min of meer even dik, omdat de figuur anders zou gaan 'zwabberen'. Stribos brengt dergelijke metseltekens dan ook in verband met een meesterproef. De gezel kon door het volbrengen daarvan bewijzen dat hij over voldoende vaardigheden beschikte en daardoor waardig was om tot de rang van meester te worden bevorderd. De gezel heeft zich bij Te Merwe overigens twee keer ernstig vergist, hetgeen Renaud deed opmerken dat 'de arme kerel zijn leven lang een onaangename herinnering aan den donjon van het Huis te Merwede heeft gehouden'. Tot slot moet nog worden opgemerkt dat in de veelal ongeletterde middeleeuwse maatschappij van dergelijke tekens ook een bepaalde symboolfunctie uitging. Zo is van kasteel Helmond bekend dat de metselkruizen in de toren rechtsvoor duiden op het halsrecht dat de plaatselijke heer in 1388 had weten te verwerven. Maar religieuze symboliek heeft overduidelijk de overhand gehad.

Uit de inventarisatie van Stribos blijkt namelijk dat maar liefst 82% van de metseltekens voorkomt op religieuze gebouwen. Zelfs boerderijen staan met 9% nog belangrijker hoger dan kastelen en versterkte huizen, die het met slechts 3% moeten doen. En dat maakt de enorme overdaad bij het Huis te Merwe nog unieker en intrigerender. ■

IN DE PRIVÉSFEER

HET BEHEER VAN HISTORISCHE KASTEEL- EN BUITENPLAATSINTERIEURS

> Janneke van Dijk

Lid van de Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen

Het Nationaal Monumentencongres 2015 werpt met het thema 'Koers 2020, werken aan vakmanschap en innovatie' een blik op de toekomst van de monumentenzorg in Nederland. De Werkgroep Bedreigde Kastelen grijpt dit aan om de omgang met historische kasteel- en buitenplaatsinterieurs te inventariseren. Als het gaat om behoud en beheer van de gevel van deze monumenten komt men vaak beslagen ten ijs. Maar hoe zit dat met het interieur? Hoe is het gestel met het beheer van deze vaak zeer waardevolle interieurensembles en wat zijn de uitdagingen voor de toekomst?

DE INTERIEURPROFESSIONALS

Veel Nederlandse kastelen en buitenplaatsen zijn op doek vereeuwigd. Ook zijn er in veel gevallen beschrijvingen overgeleverd van het gebouw en haar relatie tot de omgeving. Deze bronnen geven een goed beeld van het verleden. Voor de interieurs geldt dit in veel mindere mate; er zijn slechts spaarzaam documenten overgeleverd die het volledige interieur beschrijven in plaats van enkel een opsomming te geven van de inboedel. Om een beeld te krijgen van hoe het binnen was, hoe mensen hun leefomgeving inrichtten en gebruikten, zijn we veelal aangewezen op nog bestaande kasteel- en buitenplaatsinterieurs. In 2009 schreef Eloy Koldewij, interieurspecialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in *Kasteelkatern* dat de aandacht voor het historische interieur aan het toenemen is: *'Het belang ervan is inmiddels ruimschoots vastgesteld en aanpalende vakgebieden hebben er meer oog voor details dan ooit tevoren.'*¹ Vervolgens stelt hij echter vast: *'Alleen het besef dat waardevolle interieurs in snel tempo aan het verdwijnen zijn, lijkt nog onvoldoende te zijn ingedaald. Of dat bewustzijn bij de verantwoordelijke gremia nog op tijd zal komen, is maar al te zeer de vraag, ook voor de monumentale kasteel- en buitenplaatsinterieurs.'*²

Een jaar na deze constatering brachten de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Monumentenwacht Nederland het

rapport *'Landelijke interieurwacht: een publieke zaak?'* uit waarin ze pleitten voor de oprichting van een netwerk van provinciaal opererende interieurwachten, aangestuurd door een door Monumentenwacht Nederland aangestelde centrale interieurcoördinator. Deze interieurwachten zouden de provinciale monumentenwacht ondersteunen en eigenaren van advies op maat voorzien.³ Dit initiatief is niet van de grond gekomen, noch lijkt dit in de nabije toekomst te gaan gebeuren. Monumentenwacht Nederland bestaat niet meer. Tegelijkertijd heeft een soortgelijk project in Vlaanderen uitgewezen dat een centraal aansturingorgaan lastig te verwezenlijken is door de verschillende werkwijzen van de individuele interieurwachten. Op provinciaal niveau hebben gebrek aan financiële middelen en bestuurlijke draagkracht ervoor gezorgd dat de aanstelling van gespecialiseerde interieurwachten is uitgebleven. Heden zijn er twee provincies met een interieurdeskundige. Monumentenwacht Brabant heeft sinds 2006 een interieurwacht in dienst en stelt deze zomer een tweede inspecteur voor historische interieurs aan. Zijn werkveld bestrijkt een breed scala aan objecten, van woonhuizen tot kerken. Kastelen en buitenplaatsen vormen daarvan slechts een klein deel en zullen ondanks de veelal hoge waardering van het interieur beperkt aandacht krijgen. De provincie Limburg beschikt sinds 2010 over een interieurwacht, in de persoon van Alwin van Hees. Hij maakte deel uit van een driejarig project dat inmiddels met vijf jaar is verlengd en dat is ondergebracht bij Monumentenwacht Limburg. Opdrachtgever is de Stichting Limburgse Kastelen. Waar de

¹ Eloy Koldewij, 'Monumentale Kasteelinterieurs', *Kasteelkatern* 11, nr. 25 (mei 2009), p. 4-7, aldaar p. 4.

² Idem, p. 7.

³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Monumentenwacht Nederland. *Rapport 'Landelijke interieurwacht: een publieke zaak?'*, p. 4.

> KASTEEL AMERONGEN, DE GROTE ZAAL OP DE EERSTE VERDIEPING TIJDENS DE RESTAURATIE. FOTO LODEWIJK GERRETSEN.

Noord-Brabantse interieurwacht een breed werkveld moet bedienen, richtte het Limburgse project zich aanvankelijk vooral op kastelen en buitenhuizen. Sinds de verlenging vallen ook andere interieurs onder de reikwijdte van het project, voornamelijk kloosters en kerken.

Het criterium voor de te inspecteren kastelen en landhuizen is dat ze een middeleeuwse voorganger hebben. Er wordt per kasteel een inspectierapport opgesteld waarin het dreigingsniveau en de bestaande de interieurschades worden beschreven en waarin adviezen zijn opgenomen. Het kasteelinterieurproject omvat geen waardestelling. Roerende interieuronderdelen worden in eerste instantie niet meegenomen in het onderzoek, behalve als zij een integraal onderdeel vormen van het interieur. De gehanteerde criteria zijn echter niet hard; de Limburgse interieurwacht geeft aan verschillende latere buitenhuizen en interieuronderdelen in portefeuille te hebben.

Van de circa honderd kastelen die voor advies in aanmerking komen, was in 2013 iets meer dan een derde onderzocht; de verwachting is dat in 2018 bijna alle kastelen zijn geïnventariseerd.⁴ Van Hees stelt dat de staat van veel van de door hem onderzochte kasteelinterieurs zorgwekkend is. Er kan echter een onderscheid gemaakt worden tussen twee vormen van eigenaarschap van historische interieurensembles: de privé bewoonde kastelen en buitenplaatsen en de objecten die zijn herbestemd.

PRIVÉ BEWOONDE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Tot de categorie privé bewoonde huizen behoren in de eerste plaats de oude familiehuizen die soms al generaties aan dezelfde familie toebehoren. Interieurensembles, compleet met roerende onderdelen, worden hier het meest aangetroffen. Bij deze

eigenaren is over het algemeen behoorlijke kennis en kunde aanwezig over het onderhoud van hun monument en is het regulier onderhoud veelal goed geregeld.

Daarnaast zijn er de huizen die verschillende malen van eigenaar gewisseld zijn. De binding met het huis en hieruit voortvloeiend de kennis van het interieur zijn hier in de regel in mindere mate aanwezig. Door verkoop of vererving is het interieurensemble vaak uit elkaar gevallen.

De grootste dreiging voor het interieur van privé bewoonde huizen is de gebruikskomponent. Deze kastelen en buitenhuizen zijn in de eerste plaats woonhuizen. Dit maakt behoud van interieurelementen ondergeschikt aan woongenot en de smaakontwikkeling van de eigenaren. De intentie om historische elementen integraal te behouden is in veel gevallen echter wel aanwezig en is met de juiste begeleiding veelal ook in te passen binnen de woonwensen van de eigenaren. Om toegang te krijgen tot het privédomein van de eigenaren en gebruikers is het van belang om een (vertrouwens)band op te bouwen en voor begeleiding te zorgen. Een langdurig proces dat effectief kan zijn, mits er blijvend in geïnvesteerd wordt; alleen in Noord-Brabant en Limburg heeft men hiervoor nu een instrument.

In Limburg signaleert Van Hees dat eigenaren de adviezen veelal serieus nemen en hij krijgt geregeld terugkoppeling over de voortgang van interieurrestauraties. Hij geeft echter ook aan dat eigenaren verschillende prioriteiten hebben als het gaat om onderhoud van hun monument en dat het interieur zelden voorrang krijgt. Feit blijft dat interieurbeheer vrijblijvend is en dat navolging van de adviezen afhangt van de praktische en financiële omstandigheden van de monumenteigenaren. Er is vaak geen structureel onderhouds- en restauratiebudget voor het interieur en er zijn weinig subsidieregelingen beschikbaar. Zo stelt de gemeente Ede in haar in 2012 in werking getreden *'Subsidie-regeling instandhouding Gemeente Ede'*: 'Een uitgangspunt voor

⁴ <http://behoudvanbinnen.nl/onderwerp/inspectie-van-kasteelinterieurs-een-limburgs-initiatief-door-alwin-van-hees>.

> DEURSTIJL AANGETAST DOOR HOUTBORENDE INSECTEN.

> MARMEREN HAARDVLOER. DE OMRINGENDE HOUTEN VLOER IS VERLAAGD WAARDOOR HET HOOGTENIVEAU VAN HOUT EN MARMER NIET MEER OVEREENKOMT. DIT MAAKT HET MARMER KWETSBAAR. DE HOEK VAN HET MARMER IS AL GEBROKEN. FOTO A. HEES.

het subsidiabel zijn van werkzaamheden is dat de werkzaamheden naar het oordeel van Burgemeester en Wethouders op een sobere en doelmatige wijze dienen te worden verricht. Dit houdt in dat de werkzaamheden gericht moeten zijn op het maximale behoud van monumentale waarden, op een vakkundige wijze worden uitgevoerd en dat met de werkzaamheden verval en gevolgschade worden voorkomen. Hieruit vloeit voort dat de instandhouding van het exterieur, de buitenschil van het monument, vóór die van het interieur gaat.¹⁵ Bij verdeling van het budget blijkt het interieur er niet gunstig vanaf te komen, een denkwijze die eerder regel is dan uitzondering.

HERBESTEMDE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Kastelen en buitenplaatsen die een andere functie gekregen hebben, geven de grootste zorgen. Het blijkt lastig te zijn een balans te vinden tussen beheer van het interieur en de exploitatie van het gebouw. Het interieur moet aangepast worden aan het nieuwe gebruik en aan het accommoderen van grote(re) aantallen mensen.

Een andere potentiële schadefactor voor historische interieurs van zowel herbestemde als privé bewoonde huizen is ongedierte. Meest voorkomend zijn houtborende insecten die plinten, lambriseringen, meubels en beeldsnijwerk aanvreten.

Sommige soorten ongedierte zijn onvermijdelijk, maar vaak is de schade in de hand te houden door goed onderhoud.

Ook verkleuring en andere lichtschade zijn veelvoorkomend.

Hoewel er steeds meer kennis over historische interieurs is, wordt er daarnaast nog altijd veel schade toegebracht door menselijk handelen, zo ondervindt Van Hees. Vooral het onjuist reinigen en foutief restaureren zorgt voor kwaliteitsafbreuk.

Een bijzondere plek binnen de categorie van herbestemde kastelen en buitenplaatsen wordt ingenomen door de kasteelmusea. Deze huizen herbergen vaak een bijzonder interieurensemble en het beheer daarvan is een belangrijk punt op de agenda. De grootste bedreiging voor het interieur van kasteelmusea is het publiek. De huizen en het interieur zijn niet ingericht op grote aantallen bezoekers.

Een kasteelmuseum dat te maken heeft met deze problematiek is Kasteel Amerongen. De schade die de bezoeker toebrengt aan het interieur uit zich er onder andere in dat de tapijten erg snel slijten doordat er veelvuldig overheen gelopen wordt. Beheersplannen hoe om te gaan met deze schades, en in de eerste plaats het in kaart brengen ervan, zijn niet kant en klaar voorhanden.

Waar kasteelmusea vaak hun restauraties achter gesloten deuren uitvoeren, koos Kasteel Amerongen, dat van 1988 tot 2011 een grootschalige restauratie van exterieur en interieur uitvoerde, voor een andere beheerstrategie om de bezoekers bewust te maken van wat het interieuronderhoud inhoudt. Na een tijd van noodzakelijke sluiting toont men het onderhoud aan het publiek en past men de openstelling van het huis er zelfs op aan. In de winter wordt het interieur voor het grootste deel afgedekt; een behoudmaatregel zoals die vroeger ook werd toegepast. Vorig jaar kende Amerongen voor het eerst een winteropenstelling waarbij ook deze fase van het huis beleefbaar gemaakt werd voor het publiek.

VOOR DE TOEKOMST

De behoefte aan meer aandacht voor historische kasteel- en buitenplaatsinterieurs is groot, zowel bij organisaties zoals de provinciale monumentenwacht als bij monumenteigenaren. Interieurenssembles zijn zeer complex. Vaak zijn de interieurenssembles samengesteld uit vele soorten nagelvaste en roerende objecten, die elk hun eigen specialisme vergen, maar waarbij tegelijkertijd de samenhang ervan niet uit het oog verloren mag worden. Interieurdeskundigen kunnen in deze behoefte voorzien, zo blijkt uit de voorbeelden uit Noord-Brabant en Limburg. Het feit dat in Limburg het project met vijf jaren is verlengd en dat Monumentenwacht Noord-Brabant een tweede interieurinspecteur aanstelt, onderschrijft dit.

Naast het signaleren en adviseren is het zaak zicht te krijgen op de praktische uitvoering. Het is aan de eigenaar zelf om de adviezen op te volgen, handhaving is er niet. Ook een restauratie-zorgketen voor de uitvoering van onderhouds- en restauratieprojecten is op dit moment lang niet altijd voorhanden. Het belang van interieurenssembles wordt onderkend, maar is nog niet zo vanzelfsprekend als dat van het exterieur. Het is een zaak van lange adem: het opereren in de privésfeer vraagt om voorzichtigheid en compliceert kennisdeling. Zowel voor het aanstellen van deskundigen als voor restauratieprojecten blijken er vaak onvoldoende financiële middelen te zijn. En er is vooralsnog gebrek aan een beheerstrategie. ■

Gebaseerd op gesprekken met Eloy Koldewey, Lodewijk Gerretsen, Josien Verdegaal en Alwin van Hees.

5 Gemeente Ede, *Subsidieregeling instandhouding Gemeente Ede* (Ede 2012), p. 5.

HOVENIERKUNST EN TUINKUNST: KUNST OF AMBACHT?

> door Carla Oldenburger
www.historischetuinen.nl

> VORMSNOEI OP BUITENPLAATS BINGERDEN.
FOTO JAN DE BOER.

De Stichting ERM (Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg) heeft in juni 2015 de *Ontwerp-Uitvoeringsrichtlijn Onderhoud en beheer Groen Erfgoed* vastgesteld. Deze zeer gedegen richtlijn over de kunst van onderhoud en beheer van groen erfgoed is onontbeerlijk voor hoveniers en eigenaren van kasteeltuinen, historische buitenplaatsen en landgoederen. Waar komt al die kennis vandaan en waren de tuinlieden in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw ook zo op de hoogte? Waarschijnlijk wel, je hoeft alleen maar te kijken naar de plaatjes van de tuinen en parken van Versailles, Hampton Court, Sans Souci etc. en je weet het. Er waren geen vakopleidingen, maar wel tuinbazen die de hun overgedragen kennis hebben opgeschreven.

Voor de zeventiende eeuw is Jan van der Groen de bron. Hij was de hovenier van de Prins van Oranje. Eerst in de tuinen van Paleis Noordeinde, daarna op Paleis Honselersdijk (Naaldwijk) en Huis ter Nieuwburg (Rijswijk). Als zeer deskundige hovenier schreef hij zijn ervaring op in het boek: *Den Nederlandtsen Hovenier, zijnde het I. Deel van het Vermakelijck Landt-leven, beschrijvende allerhande Prinçelijcke en heerlijcke Lust-hoven en Hof-steden, en hoe men deselve, met veelderley uytnemende Boomen, Bloemen en Kruyden, kan beplanten, bezaeyen en verçieren* (1669). In het boek zijn ook de technieken van *Enten, Oculeren, Inleggen en Afzuygen te vinden*, naast modellen van *Bloem-percken, Parterres, Doolhoven, Prieelen, Lat-wercken en Zonne-wijzers*.

Uit de achttiende eeuw kennen we de hovenier Johann Hermann Knoop. Hij werkte voor Prinses Marie-Louise von Hessen-Kassel, echtgenote van Johan Willem Friso, die op Mariënborg bij Leeuwarden woonde. In 1753 zag zijn handboek het licht: *Beschouwende en werkdadige hovenier-kunst of inleiding tot de waare oeffening der planten: Waarin aangewezen word al't gene een hovenier en aan andere tuin-oeffenaars dienstig en nodig zyn kan te weeten, om niet alleen met gewenscht voordeel, maar ook met vermaak allerley boom-, heester-, kruid-, en bloem-gewaassen te cultiveeren*. Uit deze titelbeschrijving blijkt ook al hoe breed de hovenierkunst werd opgevat.

In de negentiende eeuw is het driedelige anonieme werk *Nederlandsche Tuinkunst: Handboek voor Beoefenaars der Plantkunde*,

Bezitters van Tuinen en Buitenplaatsen, Boom- en Bloemkweekers, Hoveniers, en Warmoezeniers uit 1837 onze gids. Hierin worden vele technieken en werkwijzen beschreven die ons nu geheel onbekend in de oren klinken, maar die toch zeker bij restauratie van historisch groen onze aandacht verdienen.

Opmerkelijk in de twee laatste titels zijn de titelwoorden *hovenier-kunst* en *tuinkunst*. Wat betekenen die woorden eigenlijk? De uit de mode geraakte woorden tuinbouwkunst, tuinkunst en hovenierkunst geven aan dat tuinieren een *kunst* is, dat wil zeggen een 'vak' of 'tak van wetenschap'. De *kunst* die een hovenier in zijn vingers moet hebben werd vroeger grotendeels geleerd door het opdoen van kennis en ervaring, aangeleerd van vader op zoon of van tuinbaas op tuinman.

Hoveniers, vroeger en nu, zijn zeer breed 'geschoold'. Zij hebben kennis van kweken van planten (bomen, heesters, sierplanten, groenten) en ervaring met ontwerpen, aanleggen, verzorgen, onderhouden en beheren van tuinen en parken. Vaak zijn ze gespecialiseerd, zoals de bollenkwekers, de dendrologen (bomenkenners) of de pomologen (vruchtbomenkenners). Een bijzondere discipline die al bestaat vanaf de Romeinse tijd is het knippen van buxus en taxus tot allerlei figuren, zoals dierfiguren (haan, kip, olifant, beer) of tot sierperken (parterres de broderie), zoals bekend van de tuinen van Paleis Het Loo.

Hierbij komt een andere betekenis van het woord kunst om de hoek kijken, want deze buxusperken zijn bedoeld als lust voor het oog en als vermaak zoals ook oude meesters dit effect in de schilderkunst probeerden te bereiken. Hier spreken de Romeinen van de 'ars topiaria', in het Nederlands vertaald als 'vormsnoei-kunst', een kunst waarbij het gaat om het opwekken van esthetische genoegens, maar tegelijkertijd een ambacht waar vooral veel handwerk aan te pas komt. De tuinman die deze vormen knipt, heet in het latijn de 'topiarius'. Begint er een belletje te rinkelen? De Engelsen noemen deze kunst 'topiary'.

Hovenierkunst of *Tuinkunst* is een breed georiënteerd vak of ambacht. De specialisatie vormsnoei kan tot één der schone kunsten gerekend worden. Deze kunsten staan tegenwoordig weer volop in de belangstelling. ■

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

Redmer Alma, Conrad Gietman en Albert Mensema, *Adel en heraldiek in de Nederlanden. Adellijke identiteit en representatie* (Hilversum 2012), ISBN 978-90-8704324-7

Deze bundel van enkele jaren geleden werd aangeboden bij de pensionering van Arnold Gevers, archivaris van het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle. Gevers liet, samen met zijn partner A.J. Mensema, een hele reeks publicaties het licht zien over havezaten, buitenplaatsen, maar ook over heraldiek en adellijke wapens. Niet vreemd dat zijn afscheidsbundel dat laatste tot onderwerp heeft. De vijftien

artikelen openen met een bijdrage van de grand old man himself, over voorouderbewijs in Overijssel. Hij beschrijft daarin de moeite die men zich diende te getroosten om als edelman erkend te worden. Een moeite, die steeds meer inspanning vereiste naarmate de toelatingseisen strenger werden gereguleerd en toegepast. Dat leverde soms de vreemde situatie op dat de ene telg uit een familie wel, de andere niet tot de adel werd gerekend. Met die strengere eisen wensten de ridderschappen hun positie veilig te stellen tegenover upstarts en 'buitenlanders', waarbij die allochtonen afhankelijk van hun geboortegrond verschillend werden behandeld. Uit Westfalen of Zutphen afkomstige heerschappen konden op enige coulantie rekenen, kandidaten uit Utrecht of Holland werden aan strenge criteria onderworpen. Methodologische problemen rondom heraldiek worden door Redmer Alma in het navolgende artikel naar voren gebracht. Niet alleen zijn er 'foute' wapens in omloop door vergissingen van opdrachtgever of kunstenaar, ook is de betekenis en de rol van zo'n wapen lang niet altijd duidelijk. Gaat het om een familiewapen, een individueel wapen of hangt het af van de situatie waarin het wapen fungeert? Alma signaleert dat op dit wat abstractere niveau de heraldiek zelden wordt benaderd. Hij geeft vervolgens een aantal casestudies, waarin hij nauwgezet een familie en haar omgang met een wapen reconstrueert. Wie voert wanneer welk wapen, waar komen bepaalde elementen vandaan en welke sociale relaties worden daarmee uitge-

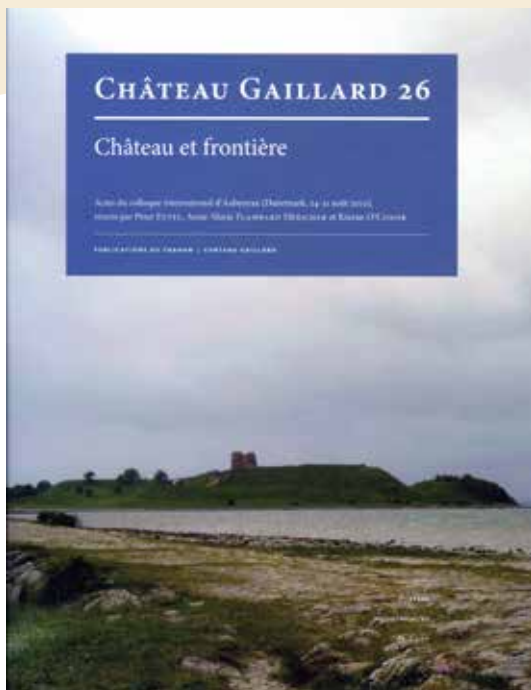
drukt? Hij laat zien dat de heraldiek een zeer flexibel instrument is in de adellijke representatie.

In sommige bijdragen in de bundel speelt de heraldiek en zelfs de adel een ondergeschikte rol. Het artikel over de familie Ramp van Kees Kuiken maakt duidelijk dat de wortels van deze familie en het wapengebruik om het zacht te zeggen nogal ingewikkeld zijn en dat de bronnen vaak ontbreken om tot een compleet passende puzzel te komen. Datzelfde geldt voor de geschiedenis van de familie Van Twenhuysen door Johan Seekles. Die familie balanceert op de rand van adel en patriciaat en vroegtijdig uitsterven van de ene, en het blijven vasthouden aan het katholieke geloof van de andere tak zorgt ervoor, dat onbetwiste toegang tot de adel achterwege blijft.

De bundel sluit af met twee wat afwijkende bijdragen. Een over een wapen in de gevel van een buitenplaats, dat licht werpt op de persoonlijke relatie van de bewoonster met een goede vriendin, al wordt dit wat summier uitgewerkt door auteur Marieke de Natris. Het laatste artikel van Yme Kuiper gebruikt een novelle van Willem Frederik Hermans om een nieuwe onderzoeksagenda voor te stellen. Kuiper past vaker literaire bronnen toe om een maatschappelijke ontwikkeling te illustreren of vanuit een afwijkende invalshoek te benaderen. De in dit geval gekozen novelle doet sterk denken aan Thomas Hardy's *Tess of the d'Urbervilles*, waarin een alcoholistische landarbeider door een onvoorzichtige opmerking van een dominee die tevens amateur-genealoog is, bezeten raakt van het idee de laatste telg van een roemruchtig adellijk geslacht te zijn. Voor zijn dochter Tess is dat het begin van de ondergang. Die verhaallijn loopt parallel met het leven van de zoon in de novelle van Hermans, die door een zegelring ook een niet bestaande stamboom verkrijgt. Kuiper relateert vervolgens een aantal veel gebruikte sociologische theorieën aan de hand van het fenomeen zegelringen en roept op tot nieuwe onderzoeksvragen, waarbij geografische en temporele verschillen vanuit verschillende disciplines in het oog moeten worden gehouden.

Peter Ettel, Anne-Marie Flambard and Kieran O'Connor, *Château et frontière. Actes du colloque international d'Aabenraa, Colloque Château Gaillard 16* (Caen 2014), ISBN 978-2-84133-502-2

Ieder even jaar vindt het internationale kastelencongres onder de naam Château Gaillard plaats. Het kasteel dat zijn naam heeft gegeven aan deze bijeenkomsten is een belangrijke Franse burcht, gebouwd door de Engelse koning Richard II, bekend uit de Robin Hoodsage. Op dit meerdaagse congres worden vele lezingen en voordrachten gehouden, gegroepeerd rondom een thema. Twee jaar later verschijnen die bijdragen in druk. Zo kwam vorig jaar het verslag uit van de Deense bijeenkomst van 2012, die als thema had 'kastelen en grenzen'. Dit thema is toegelicht in 35, vaak bouwhistorisch geïnspireerde, bijdragen die gezamenlijk dertien landen bestrijken. Er was één bijdrage die geen nationale of regionale invalshoek kende, over de middeleeuwse ingenieur en de door hem gebruikte technieken bij het beleg van kastelen. Opvallend was het grote aantal Ierse bijdragen: maar liefst vijf. Twee lezingen namen een Nederlands onderwerp onder de loep. Bas Aarts en Taco Hermans schreven over enkele kastelen in het grensgebied tussen Holland en Brabant. Die speelden een rol in een strijd om de grens, of misschien eerder, de invloedssfeer tussen beide territoria. Daarbij wordt duidelijk dat van een grens als vaste lijn in die tijd nog geen

sprake was. Er waren weliswaar schriftelijke aanduidingen van punten, waarlangs een denkbeeldige lijn getrokken kon worden, maar de praktijk walste daar gewoon over heen. Zo waren er rijke edelen die aan beide zijden van de grens bezittingen hadden en door diplomatieke omgang met de landsheren aan beide zijden, weinig ervoeren van die scheidslijn. Eenzelfde losse omgang met een grenslijn schetst Hans Janssen in zijn heldere synthese over de kastelen van de Utrechtse bisschoppen. Die kastelen moesten niet zozeer als grensposten of douaneovergangen worden beschouwd, maar meer als symbolen van de bisschoppelijke macht over de omgeving. Dat sluit aan bij de bijdragen van bijvoorbeeld Blaich en Kohnert over de burcht van de bisschop van Hildesheim. Ook die fungeerde niet als fysieke grensbewaking, maar als symbolische machtsbewaking en hield zo de uitdijende invloedsgrens van de stad Hildesheim tegen. In deze bijdrage is een mooie combinatie gevonden van geschiedenis en bouwhistorie. Niet altijd lukt zo'n synthese. Eenzelfde symbolisch effect beschrijft Oliver Creighton over het kasteel bij Wallingford, dat deels als onderdeel, maar deels ook duidelijk onderscheiden van de stedelijke samenleving fungeerde. De muur van het kasteel gaf de grens tussen burger en elite aan.

Ook Richard Eales gaat in op de onderscheiden manieren waarop over grenzen gepraat kan worden. Hij neemt daarbij de Normandische burchten in ogenschouw, die decennialang werden gezien als grensbewakingspunten. Zo zouden langs de kust kastelen zijn gebouwd tegen het Scandinavische invasiegevaar en langs de grens met Schotland en Wales verrezen versterkingen om de inheemsen op afstand te houden. Eales laat echter zien dat de beschikbare bronnen zulke harde uitspraken over oorzakelijke verbanden, chronologie, morfologie en doelstellingen van de stichters niet onderbouwen. Vaak was er geen sprake van de gelijktijdige aanwezigheid van grote aantallen kastelen en dus van een doorlopende grensbewaking. Eerder, zo stelt hij, moeten de kastelen in navolging van wat Janssen over Utrecht schrijft, gezien worden als heerschappssymbolen, die de bredere omgeving mentaal overheersen. Als de omgeving en de politieke situatie veranderen, veranderen de kastelen mee. Sommige worden verlaten of verplaatst, andere worden versterkt en uitgebreid. De bundel bevat vele lezenswaardige stukken, hoewel ze niet allemaal even strak tot het thema zijn toegesneden. Een nadeel

van dit soort congressen is, dat er geen synthese plaatsvindt. De inleiders hadden daartoe een poging kunnen wagen bij het samenstellen van deze bundel, maar hebben die kans helaas laten liggen.

Juliette Jonker-Duynstee en Steven de Clercq, *Gouden bochten. Amsterdam en de Vechtstreek* (Maarssen 2015), ISBN 978-90-6262-373-0

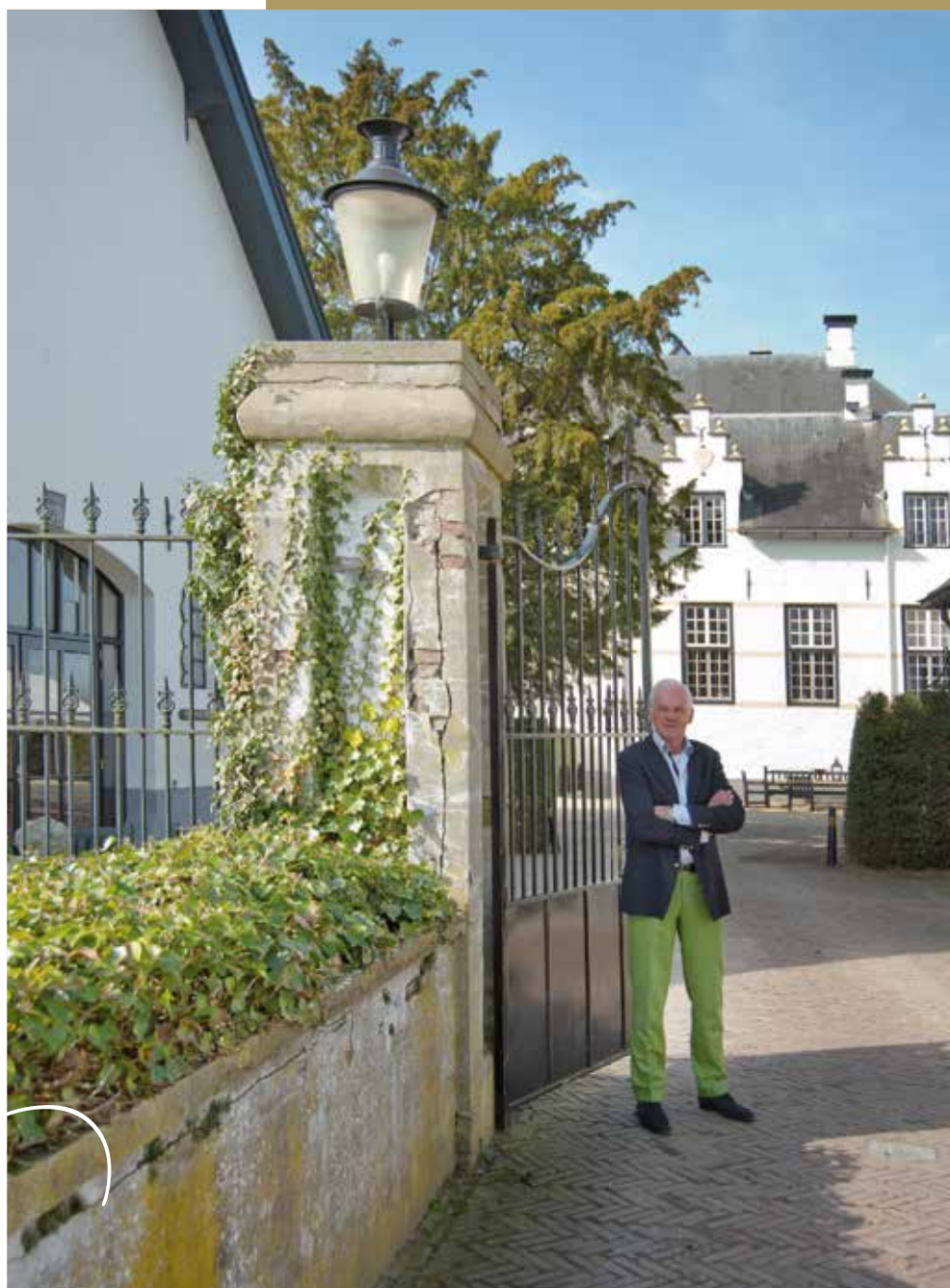
Dit handzame boekje beschrijft de relatie tussen de exclusieve herenhuizen in de stad Amsterdam en de buitenhuizen aan de Vecht. Beide soorten monumentale gebouwen werden gebouwd door de aan het einde van de zestiende en in de zeventiende eeuw rijk geworden kooplieden, die zich in Europa's belangrijkste handelsmetropool hadden gevestigd. De auteurs laten zien dat de grote grachtenhuizen sociale en architectonische parallellen bezitten met de statige buitenhuizen, die langs de Vecht werden gebouwd. De groeiende stad Amsterdam kreeg nieuwe grachten, waarlangs de rijken hun pronkvolle woonhuizen bouwden. In de zomer echter was de stad geen aangename locatie. Door huisvuil, afval van bedrijven en werkplaatsen en niet in het minste van de tienduizenden inwoners, waren de grachten stinkende open riolen en dreigden ziekten. Bovendien zochten de Amsterdamers investeringsmogelijkheden op het platteland en kochten daar boerderijen en andere bedrijven aan. Vaak bouwden ze er vervolgens een herenkamer bij, die later werd uitgebreid tot een heuse buitenplaats, een combinatie van huis, tuin en bijgebouwen. In kort bestek geeft dit boekje daar een mooi beeld van en poogt connecties te leggen tussen beide verschijnselen. De sociale netwerken binnen de stad bijvoorbeeld worden weer spiegeld in de netwerken tussen de buitenplaatsbewoners. Het is een toegankelijk boekje voor een breed publiek en een mooie eerste kennismaking met dit verleden. Uiteraard worden zaken soms maar kort aangestipt, die vragen om meer. Zoals de terechte opmerking, dat veel van de met name kleinere buitenplaatsen zijn verdwenen, zodat de grote, die nu nog over zijn, vooral ons beeld bepalen. Het zou aardig zijn dit nader uit te werken. Hoe zagen die kleine er uit? Wat waren de sociale relaties van de bewoners van die kleintjes met elkaar en met de bewoners van de grote huizen? Waren er ook parallellen met de stad? Voor welke bouwvormen kozen ze? Welke achtergrond hadden die bewoners eigenlijk? Hoe ontwikkelde het buitenplaatsenlandschap zich eigenlijk in de tijd? We weten van de achteruitgang in het laatste kwart van de achttiende eeuw, maar hoe was de ontwikkeling daarvoor? Kortom, er valt nog veel te onderzoeken!

Op de foto:

"Exact weten we het niet, maar aangenomen wordt dat Slot Doddendaal (Ewijk) stamt uit de jaren dertig van de 14^e eeuw en haar naam te danken heeft aan de lisdodden die in de omgeving groeiden. De terrassen geven een prachtig zicht op het eeuwenoude Slot, de tuinen, boomgaard en slotgracht. Maar ook binnen waan je je in vroeger tijden. De muren van de vroegere wapenkamer, het Arsenaal, zijn beschilderd met wapens door de in trompe-l'oeil gespecialiseerde schilder Willem Rutgers. De voorwerpen zijn zo levensecht geschilderd, dat gasten ze soms van de muur willen pakken. Het hele huis is gerestaureerd met authentieke materialen. De lemen vloeren hebben we vervangen door oude plavuizen en een ingebouwde vide geeft meer ruimte. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de mensen hier graag vertoeven."

Dhr. H.A.J.M. Braam, eigenaar
van Slot Doddendaal te Ewijk

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

nu verkrijgbaar

bijzonder kijk- en leesboek
bestellen: www.160jaardonatus.nl

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar
www.donatus.nl tel. 073 - 5221700